

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İslamzadə Əzizə Malik qızı

**Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial vəziyyətinin
statistik təhlili və proqnozlaşdırılması**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060406 - STATİSTİKA

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

Dos.Ə.İ.Əliyev

Dos.V.E. Teymurova

KAFEDRA MÜDİRİ:

Prof. S.M. Yaqubov

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

	<i>GİRİŞ</i>	<i>3</i>
<i>FƏSİL 1</i>	<i>ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI, ONUN İNFORMASIYA BAZASI VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ</i>	<i>6</i>
<i>§1.1.</i>	<i>Əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları</i>	<i>6</i>
<i>§1.2.</i>	<i>Əhalinin sosial vəziyyətinin statistik təhlilinin informasiya bazası və əsas istiqamətləri</i>	<i>14</i>
<i>§1.3.</i>	<i>Əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təsnifatı</i>	<i>21</i>
<i>FƏSİL 2</i>	<i>AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ VƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI</i>	<i>33</i>
<i>§2.1.</i>	<i>Azərbaycan Respublikasında məşğulluğun cari vəziyyətinin statistik təhlili</i>	<i>33</i>
<i>§2.2.</i>	<i>Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasının statistik təhlili</i>	<i>39</i>
<i>§2.3.</i>	<i>Azərbaycanda əhalinin sosial təminatının müasir vəziyyətinin statistik təhlili</i>	<i>53</i>
<i>§2.4.</i>	<i>Əhalinin sosial vəziyyəti göstəricilərinin proqnozlaşdırılması</i>	<i>62</i>
	<i>Nəticə</i>	<i>67</i>
	<i>İstifadə edilmiş ədəbiyyat</i>	<i>73</i>

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi hər bir dövlətin prioritet vəzifələrindən hesab edilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dolğun şəkildə qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsini, onun sosial müdafiəsini və layiqli həyat səviyyəsini həmin etməli və qayğısına qalmalıdır. Deməli, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ictimai inkişafın prioritet istiqamətlərindən hesab edilir.

Müasir dövrdə sosial siyasətin modernləşdirilməsinin strateji prioritetlərindən biri əhalinin sosial vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsidir. Sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması, vətəndaşların hərtərəfli inkişafı və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətin daxili siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilir. Sosial vəziyyətin mühüm ümumilləşdirici göstəriciləri kimi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, real pul gəlirlərinin artımı, layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, insanın azad inkişafı, gəlirlərin ədalətli bölgüsü, doğulanda gözlənilən ömür müddəti, sosial təminatın səviyyəsi, sağlamlıq və ölüm göstəriciləri və s. çıxış edir.

Əhalinin həyat səviyyəsini və sosial vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm komponentlərindən biri əhalinin gəlirləridir. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətlər mühüm yerlərdən birini tutur. İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası prosesində bu münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Əhalinin ümumi gəlirinin əsas hissəsini pul gəlirləri təşkil edir. Əhalinin pul gəlirləri təkrar istehsal prosesində mühüm yer tutur. Ümumi Daxili Məhsulun dəyərini əsas hissəsi əhalinin pul gəlirləri formasında çıxış edir. Bu, o deməkdir ki, onların dinamikası ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsalının bütün mərhələləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

İqtisadi həyatın islahatı və onun strukturunun dəyişdirilməsi nəticəsində əhalinin pul gəlirlərinin quruluşunda, onların səviyyəsində və istifadəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Makroiqtisadi baxımdan bu dəyişikliklərin öyrənilməsi müasir dövrdə olduqca aktualdır.

Son dövrlərdə ölkənin statistika təcrübəsində Milli Hesablar Sisteminin tətbiqi gəlirlər statistikasının təkmilləşdirilməsini və beynəlxalq prinsiplərə uyğunlaşdırılmasının zəruri etmişdir. Cəmlər statistikasının qeyd edilən sahədə baş verən mühüm meylləri və dəyişiklikləri adekvat əks etdirməsi üçün onun ciddi konseptual əsasları formalaşdırılmalı və iqtisadi prosesin bütün tərəflərini xarakterizə edən digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməlidir. Bununla yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyən edilmiş strateji prioritetləri cəmiyyətin sosial strukturunun dəyişməsinə, sosial vəziyyətin yeni meyllərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu isə əhalinin sosial inkişafının cari və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin statistik təhlil edilməsini, onun sosial və demografik aspektlərinə diqqətin artırılmasını zəruri edir. Magistr işinin mövzusu məhz bu qeyd edilən problemlərin həlli edilməsi kontekstində əsaslandırılmışdır və seçilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın *məqsədi* Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial inkişafının cari vəziyyətini statistik təhlil etmək və qısamüddətli dövrə onun bəzi göstəricilərini proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsini zəruri hesab etmişdir:

- əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını araşdırmaq,
- əhalinin sosial inkişafının statistik təhlilinin informasiya bazasını araşdırmaq və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək,
- əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini öyrənmək və onları təsnifatlaşdırmaq,
- Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını statistik təhlil etmək,
- əhalinin sosial inkişafı göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələrini statistik təhlil etmək,
- qısamüddətli dövrə əhalinin sosial inkişafının bəzi göstəricilərini proqnozlaşdırmaq.

Tədqiqatın *predmetini* əhalinin sosial vəziyyətinin cari inkişaf meylləri, *obyektini* isə əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, hökumətin qərar və sərəncamları, digər normativ hüquqi aktlar, habelə əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsi məsələlərini tədqiq edən Azərbaycanın və bir sıra xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat işində dinamika sıralarının təhlili, orta və nisbi kəmiyyətlər, qrafik, korrelyasiya-reqressiya metodu və s.kimi statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın *informasiya bazasını* Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin inzibati məlumatları, ev təsərrüfatlarının xüsusi seçmə tədqiqatlarının materialları, kütləvi informasiya vasitələrinin materialları və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları ümumiləşdirilmişdir,

- əhalinin sosial inkişafının statistik təhlilinin informasiya bazası araşdırılmış və təhlilin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir,

- əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təsnifatı verilmişdir,

-Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikası statistik təhlil edilmiş və müşahidə edilən meyllər aşkar edilmişdir,

-müxtəlif statistik metodlar əsasında əhalinin sosial inkişafı göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlili həyata keçirilmişdir,

-qısamüddətli dövrə əhalinin sosial inkişafının bəzi göstəricilərinin proqnozlaşdırılması metodikası verilmiş və onların gözlənilən səviyyəsi qiymətləndirilmişdir.

Magistr dissertasiyanın quruluşu və həcmi.Dissertasiya giriş,iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 74 səhifədir. İşdə 11 cədvəl, 6 qrafik və 1 sxem verilmişdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında 26 adda ədəbiyyat adı vardır.

FƏSİLİ
ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-
METODOLOJİ ƏSASLARI, ONUN İNFORMASIYA BAZASI VƏ
GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

§1.1. Əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsinin
nəzəri- metodoloji əsasları

Hər bir cəmiyyətin inkişafının son məqsədi özünün mövcud iqtisadi resurslarından tam və səmərəli istifadə etməklə vətəndaşlarının yüksək və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Başqa sözlə deəsək, sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əhalinin həyat səviyyəsini öyrənməsi problemi bütün dövrlər və ölkələr üçün aktualdır. Onu da qeyd edək ki, sosial və demoqrafik statistikanın praktiki olaraq bütün istiqamətləri bu və ya digər dərəcədə bu problemlə məşğuldur. Digər tərəfdən də beynəlxalq statistika və iqtisadiyyat təşkilatları öz fəaliyyətlərində sosial statistikanın problemlərinə böyük yer verirlər. Bunu zəruri edən və şərtləndirən əsas səbəblərdən biri XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadi artımın mühüm amili kimi «insan kapitalının» qiymətləndirilməsi probleminə marağın artmasıdır. Artıq bu dövrdən etibarən beynəlxalq iqtisadiyyat təşkilatları «iqtisadi artımın amilləri» nəzəriyyəsindən «insanın və onun potensialının sabit inkişafı» nəzəriyyəsinə keçilməsini təklif edir. Burada həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə hər bir şəxs, insan cəmiyyətinin inkişafının diqqət mərkəzində olması qabardılır. Eyni zamanda da iqtisadi artımla insanın inkişafı arasında uzunmüddətli əlaqənin mövcud olduğu da qeyd edilir. Hesab edilir ki, insanın inkişafı son məqsəd, iqtisadi artım isə bu məqsədə nail olmaq üçün vasitədir. Bu modeldə insanın inkişaf dərəcəsi mal və xidmətlərin artıqlığı ilə deyil, insanın maddi və mənəvi həyatının zənginlik dərəcəsi ilə əlaqələndirilir.

Milli sərvətin bu konsepsiyasında insan cəmiyyətinin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Təhsil səviyyəsini artırılması ölkənin malik olduğu bütün istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Deməli, yeni

modeldə insanın inkişafı başlıca amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Əlbəttə ki, insanın inkişafına yönəldilən kapitalın ən yaxşı kapital olduğunu sübut olunmuş fakt kimi nəzərə alsaq, bu məsələnin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini başa düşmək çətin deyildir.

Qeyd etdiyimiz kimi hər bir mütərəqqi cəmiyyətin inkişafının son məqsədi uzun, sağlam və maddi baxımdan firavan «insan həyatı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır». Əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişmə meylinin və onun mühüm ünsürü kimi sosial təminatın və müdafiənin statistik qiymətləndirilməsi cəmiyyətin bu məsələnin öhdəsindən nə qədər səmərəli şəkildə gəlindiyi haqqında müzakirə etməyə imkan verir.

İqtisadi ədəbiyyatda əhalinin həyat səviyyəsi kateqoriyasının mahiyyət-ləndirilməsi məsələsində birmənalı fikir yoxdur. Əhalinin həyat səviyyəsi anlayışı mürəkkəb və çoxcəhətli sosial - iqtisadi katqoriyadır[5, 13,14].

Həyat səviyyəsi anlayışı iqtisadi, sosial və psixoloji münasibətləri özündə əks etdirən və insanın həyat fəaliyyəti sferasını xarakterizə edən mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Həyat səviyyəsinin bütün tərəflərini kompleks halda statistik öyrənmək üçün bu anlayışın dəqiq mahiyyətləndirilməsi və sərhədləndirilməsi vacibdir.

Bəzi mütəxəssislər rifaha «həyat səviyyəsi və həyat tərzii» kateqoriyalarının sintezi kimi baxırlar. Onların qənaətinə görə həyat tərzii rifahın keyfiyyət tərəfini, həyat səviyyəsi isə kəmiyyət tərəfini əks etdirməklə bir – birini şərtləndirir.

Həyat səviyyəsi ilk növbədə əhalinin zəruri maddi nemət və xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakının kifayətləndirici səviyyəsi və tələbatların səmərəli ödənilməsi dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Məhz rifah bu cür başa düşülür.

Maddi nemətlər dedikdə qida məhsulları, paltar, ayaqqabı, mədəni – məişət, yaşayış əşyaları və s. başa düşülür. Xidmətlər dedikdə isə əməyin müəyyən şəxsi və ictimai tələbləri ödəyən, lakin maddi - əşya formasında təzahur etməyən faydalı nəticələri başa düşülür. Burada qeyri istehsal (tibb müəssisələrin, tədris müəssisələrinin, mədəniyyət və incəsənət, mənzil yaşayış xidmətləri, sərnişin nəqliyyatı xidməti və s.) və istehsal (paltar və ayaqqabıların təmiri və tikişi üzrə

müxtəlif evlər, atelyelər, məişət texnikalarının təmiri, kimyəvi təmizləmə, kirayə məntəqələri və s.) xarakterili xidmətlər daxildir.

Müəyyən vaxt fasiləsində ev təsərrüfatının orta hesabla faktiki istehlak etdiyi nemət və xidmətlərin və ödənilən təlabatın müvafiq səviyyəsinin pul (dəyər) ifadəsində qiymətləndirilməsi «həyatın dəyəri» kimi çıxış edir. Geniş mənada əhalinin həyat səviyyəsi kateqoriyasına həyatın, əməyin və məşğulluğun şəraiti, məişət və asudə vaxtı, onun sağlamlığı, təhsili, yaşayışın təbii mühiti və s. daxil edilir. Dəməli, bu anlayışlar əhalinin sosial - iqtisadi həyat şəraitinin bütün tərəflərini kompleks xarakterizə edir. Bu halda daha çox «həyatın keyfiyyəti» yaxud «həyat tərzii» terminlərindən istifadə edilir.

Əhalinin dörd cür həyat səviyyəsini bir - birindən fərqləndirmək zəruridir:

- bolluq (varlılıq). İnsanın hərtərəfli inkişafını təmin edən nemətlərdən istifadə (faydalanma);

- normal səviyyə. İnsanın fiziki və intellektual gücünün bərpasını təmin edən elmi baxımdan əsaslandırılmış normalarla səmərəli istehlak;

- yoxsulluq (kasıblıq). İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalının sərhəddi kimi iş qabiliyyətini saxlamaq səviyyəsində nemətlərin istehlakı;

- dilənçilik (məənəvi düşkünlük). Bioloji meyarlara görə nemət və xidmətlərin yol verilən minimal dəstidir ki, onun istehlakı yalnız insanın həyat qabiliyyətinin saxlanmasına imkan verir[10,12].

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi (sosial tərəqqi) ictimai inkişafın prioritet istiqamətini təşkil edir. Xalqın rifahı tərəqqinin meyarıdır. Bu meyarın mərkəzi fiquru olan insan sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən də, istehlakçı davranışının məqsədi faydanı maksimumlaşdırmaqdır. Bu da qanunauyğunluq kimi tələbin səmərəli qarşılınması məsələsini ön plana çəkir.

Həyat səviyyəsinin mühüm tərkib hissələri kimi əhalinin gəlirləri və sosial təminatı, onların maddi nemət və xidmətlər istehlakı, həyat şəraiti, asudə vaxtı çıxış edir.

Həyat səviyyəsi ilə sosial vəziyyət anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Həyat keyfiyyəti ilə müqayisədə həyat səviyyəsi daha məhdud anlayışdır və o, insanların ümu-

mi vəziyyətinin sosial-iqtisadi göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirilir. Sosial vəziyyət cəmiyyətin sosial quruluşunun ünsürü kimi əhalinin obyektiv xarakteristikasıdır.

Müasir dövrdə sosiologiya elmində əhalinin, onun ayrı-ayrı qruplarının sosial vəziyyəti, quruluşu və xarakteristikası haqqında vahid yanaşmanı işləyib hazırlanmamışdır. Belə ki, sosial vəziyyət anlayışı çox vaxt sosial status, “həyat keyfiyyəti”, “həyat səviyyəsi”, “sosial-iqtisadi vəziyyət” və s. kimi anlayışların sinonimi kimi istifadə edilir. “Sosial status” anlayışını ilk dəfə inglis tarixçisi Q.Meyn işlətmişdir. XIX əsrin 30-cu illərində sosial status (status nəzəriyyəsi) nəzəriyyəsinin işləyib hazırlanması ilə R.Linton, F.Merill, T.Şibutani, R.Terner və digərləri məşğul olmuşdur. Müasir sosiologiya elmində həmin anlayışdan iki mənada, birincisi, fərdin yaxud qrupun sosial sistemdə tutduğu yeri, ikincisi, onun mövqeyini və nüfuzunu göstərmək üçün istifadə edilir[6,7,9].

Sosial inkişafın konseptual əsaslarında sosial sferaya əhalinin sosial problemlərinin həll edilməsini təmin edən sahələr aid edilir. Sosial sferanın problemlərinə sosial həyatın səviyyəsi və keyfiyyəti (sosial köməyin bölgüsü, miqrasiya siyasəti, məşğulluq və s.), təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, mədəni səviyyə aiddir. Sosial sferanın fəaliyyət məqsədi sosial və iqtisadi mühitin dəyişikliyi şəraitində əhalinin rifahının, istehlakının quruluşunun və həyat fəaliyyətinin formalarının dəyişikliyinə istiqamətlənən sosial inkişafdır. Sosial sferanın fəaliyyətinə müxtəlif amillər- ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial-siyasi və demoqrafik proseslər, təbii mühit, mədəni və milli irs və s. təsir göstərir. Sosial sfera əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və insan potensialının inkişafına istiqamətlənən çoxsaylı vəzifələr yerinə yetirir.

Sosial sferanın inkişafı vətəndaşların hərtərəfli inkişafının və rifahının təmin edən dövlətin daxili siyasətinin mühüm istiqamətidir. Sosial dövlət insanın layiqli həyat səviyyəsinin və azad inkişafının təmin edilməsinə şəraitin yaradılmasına istiqamətlənən siyasəti ilə xarakterizə edilir. Onun əlamətləri (hüquqların mövcudluğu və onların reallaşdırma dərəcəsi) əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında özünü göstərir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq sosial təminatda daxildir:

- sabit, ödənilən əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması,
- sosial risklərin aradan qaldırılması və sosial sığorta mexanizmləri vasitəsilə gəlirlərin kompensasiyası,
- sığorta sisteminin iştirakçıları olmayan zəif əhali qruplarına sosial köməyin təqdim edilməsi,
- vətəndaşların təhsil və tibbi xidmətə əlçatanlığının təmin edilməsi.

Əmək qabiliyyətli əhali üçün iqtisadi şərait vacibdir. Bu vətəndaşlara sosial istehlakın daha yüksək səviyyəsini (səmərəli məşğulluq, işçi qüvvəsinin rəqabət-qabiliyyətliyini və keyfiyyətinin yüksəldilməsi əsasında əmək bazarında tələb və təklifin balanslılığı, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi) təmin edən şəxsi gəlirlər əldə etməyə imkan verir.

Məşğulluğun və iqtisadi fəallığın saxlanması vətəndaşların yaşayış yerini sərbəst seçilməsini və məhsuldar çalışma imkanlarını təmin edən, müasir istehsal və iş yerini stimullaşdıran, sosial əməkdaşlıq çərçivəsində işçilərin əmək hüquqlarının və maraqlarının müdafiə edən səmərəli kadr siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Gəlirlərin yüksəldilməsi siyasətinin həyata keçirilməsinə işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin edən əmək haqqı sferasında dövlət təminatının müəyyənəndirilməsi, səmərəli vergi sisteminin inflyasiya üzərində nəzarətinformallaşdırılması daxildir.

Əhalinin həyat təminatının yaxşılaşdırılması, ilk növbədə kommunal infrastrukturunun, nəqliyyat və rabitənin inkişafı və dəstəklənməsi, ətraf mühitin mühafizəsi ilə xarakterizə edilir.

Vətəndaşların sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi sistemə yoxsulluğa qarşı dövlət proqramının işlənilməsi və həyata keçirilməsi, əhalinin, ilk növbədə az təminatlıların sosial risklərdən kompleks müdafiəsi, sosial sığorta sisteminin (pensiya və tibbi) inkişafı daxildir.

Sosial təminat və müəafə sistemi əhalinin müəyyən kateqoriyalarının həyat səviyyəsinin qorunub saxlanması üçün mühüm ünsürlərdən biridir. Sosial təminat iqtisadiyyatın imkanlarına uyğun olaraq həyat səviyyəsinin minimal standartlarının

təmin edilməsinə imkan verən və əsaslandırılmış sosial – iqtisadi normativlər kimi çıxış edir.

Sosial müdafiə sistemi aşağıdakı tələbləri təmin etməlidir:

- sosial təminatın zəruri və kifayətləndirici həcmi;
- maliyyə və maddi resurslarla təminatlılıq;
- sosial müdafiə tədbirlərinin ünvanlılığı;
- əhalinin sosial müdafiəsi üzrə tədbirləri həyata keçirərkən regional və ərazi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- sosial köməyin onu əldə edənə çatdırılması mexanizminin mövcudluğu[1, 9].

Sosial təminat əmək qabliyyətli və əmək qabliyyəti olmayan əhaliyə verilə bilər. Əmək qabliyyətli əhaliyə sosial təminat iqtisadi fəallıq şəraitinin və əmək fəaliyyətinin, muzzdlu işçinin azadlığının və müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə verilir. Məşğulluqdan gəlirlər əhalinin çox hissəsinin yaşamasının əsas vəsait mənbəyidir və əmək qabliyyətli əhalinin müdafiə sistemi məşğulluq və əmək haqqı sferasında təminatlılığın təmin edilməsinə əsaslanır. Bu, əmək haqqının minimum səviyyəsinin və əmək şəraitinin minimal standartlarının müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Belə standartlara ölkə qanunvericiliyi təminat verir və iş verənin arzusundan asılı deyildir.

Əmək qabliyyəti olmayan əhalinin sosial təminatının əsas vəzifəsi onun istehlakına şərait yaratmaq, əhalinin ayrı – ayrı kateqoriyalarının həyat şəraitindəki disproporsiyanı yumşaltmaq üçün kompleks tədbirlərin fəallaşdırılmaqdan ibarətdir.

Sosial müdafiə sistemindən daxilolmalar üç qrupa bölünür:

- pul ödəmələri (pensiya, yardım və s.);
- vergilərin azaldılmasına əsas verən güzəştlər, natural formada transfertlərin alınması;
- pulsuz sosial xidmətlər.

Sosial müdafiə sisteminin əsas ünsürlərindən biri transfertlərdir. Transfertlər cari və kapital transfetlərə ayrılır.

Sosial təminat gəlirlərin müxtəlif növlərinin (əmək haqqı, pensiya, yardım, stipendiya) müəyyənləşdirilmiş minimum həcmidir. Xüsusi maraq doğuran məsələlərdən biri minimum sosial təminatla müvafiq əhali qruplarının yaşayış minimumunun kəmiyyətinin nisbətidir.

Sosial təminat sisteminin əsas tərkib üsürlərindən biri pensiya sistemidir. Ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçməsi bütün sferalarda olduğu kimi pensiya sisteminin də köklü surətdə islahatların aparılmasını zəruri etmişdir. Artıq respublikada vətəndaşların pensiya təminatının yeni sisteminin və mexanizminin formalaşdırılması istiqamətində müəyyən müsbət işlər həyata keçirilir. Bütün dünyada olduğu kimi pensiya təminatının yığım sistemində əsaslanması aparılan işlərin məğzini təşkil edir.

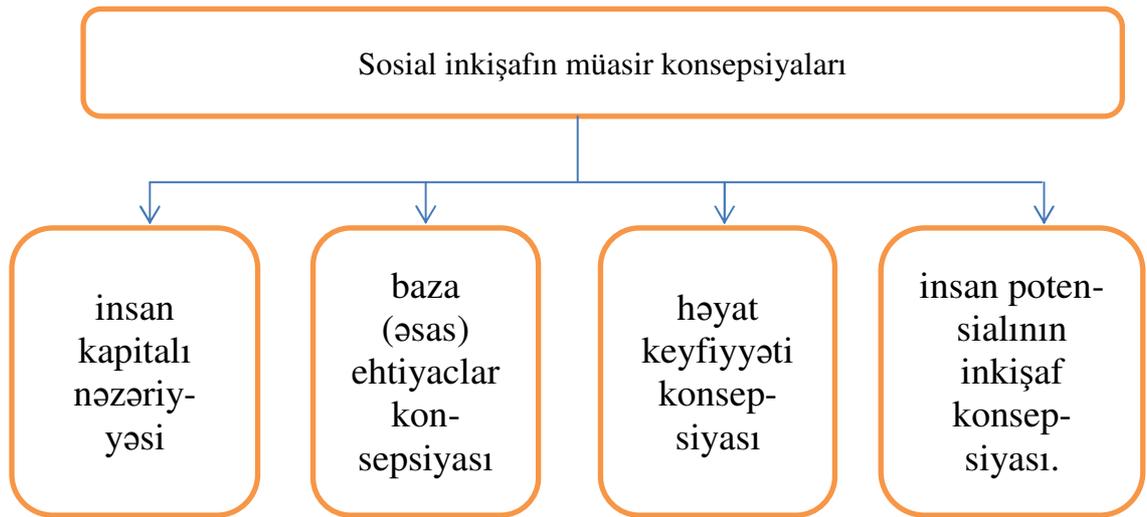
Sosial müdafiə sisteminin digər mühüm üsürlərindən biri də yardım və sosial köməkdir. Yardıma yönəldilən xərclər aşağıdakı qruplara ayrılır:

- müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə görə verilən yardımlar;
- ailəvi və maddi yardım (hamiləliyə və uşağa görə, yaşa yarım qədər uşaqlara və şikəst uşaqlara qulluğa görə, hər uşağa verilən aylıq yardımlar və s.)
- üç yaşa qədər uşağı olan qadınlara kompensasiyalı ödəmələr;
- kənd yerlərində yaşayan qadınlara verilən yardımlar;
- maddi kömək;
- işsizliyə görə yardım;
- qaçqınlara və köçkünlərə verilən birdəfəlik yardımlar;
- ritual yardımlar və s.

Bu cür qruplaşdırmadan sosial köməyin quruluşunu və dinamikasını qiymətləndirərkən istifadə edilir.

Sosial müdafiə sisteminin üçüncü mühüm tərkib üsürü pulsuz və güzəştli xidmətlərin göstərilməsidir. Sosial müdafiə sisteminin bu hissəsi iqtisadi imkanlardan və tələbatın bu növünün qəbul edilməsindən asılıdır. Cəmiyyətdə bu cür xidmətlərdən hamının yararlanmasını bərabər imkanlar təmin edilir.

Müasir dövrdə sosial inkişafın bir necə konsepsiyalarını bir-birindən fərqləndirilər (sxem 1).

Sosial inkişafın ən geniş yayılmış konsepsiyası T.Şuls, Q.Bekker, H.Conson, E.Denison və digərlərinin işlərində geniş yer almış insan kapitalı nəzəriyyəsidir. İnsan kapitalı dedikdə insanda gəlir gətirmək qabiliyyətinin (əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə imkan verən biliklərin, ixtisasın, işçinin sağlamlığının məcmusudur) təcəssümü etməsi dərəcəsi başa düşülür. İnsan kapitalı iqtisadi artımın mühüm amilidir və o, təhsilin, elmin və səhiyyənin rolu ilə izah edilir[6,9].

İnsan kapitalı konsepsiyası əhalinin keyfiyyəti anlayışı ilə tamamlanır. Anlayışın özü demografiyadan götürülmüşdür və sağlamlıq da daxil olmaqla reproduktiv xarakteristikaların ətraflı qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. P.L.Kapıçanın yanaşmasına görə əhalinin keyfiyyəti dedikdə insan həyatının tibbi-genetik və sosial-psixoloji xarakteristikalarının tam kompleksi başa düşülür. Sosioloji tədqiqatlarda vətəndaşların fəallığı və insanların sosial motivasiyası dərəcəsi, sosial institutların səmərəliliyi kimi çıxış edən sosial kapital anlayışından istifadə edilir[7].

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi ilə yanaşı baza ehtiyaclar konsepsiyası da əhəmiyyətli rol oynar. O Beynəlxalq Əmək Təşkilatı üçün əsasdır. Konsepsiya baza minimal tələbatların məcburi ödənilməsini və ictimai xidmətin yaxşılaşdırılmasını, insan hüquqlarına riayət edilməsini, onların həyata keçirilməsində və qərar qəbul edilməsində insanların “iştirakı vasitəsilə inkişafını” nəzərdə tutur.

Həyat keyfiyyəti konsepsiyasının prinsipial fərqi yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial baxımdan rifahın təminatı komponentlərin sayının genişləndirilməsidir. Əhalinin həyat keyfiyyətini şərtləndirən və xarakterizə edən göstəriciləri 6 qrupda

birləşdirmək olar. Bunlara istehsalın, təlabatların ümumi qiymətləndirilməsi istehlakın səviyyəsinin, mədəni-məişətşəraitinin, sosial şəraitini və demoqrafik nəticələrin qiymətləndirilməsi göstəriciləri aiddir.

Son dövrlərdə əhalinin həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən bir necə üsürlərin kombinasiyası kimi çıxış edən ümumiləşdirici göstəricilərdən istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ümumiləşdirici göstəricilərə insanın inkişaf indeksini, intellektual potensial indeksini, əhalinin hər nəfərinə insan kapitalı, əhalinin həyat qabliyyətlilik əmsalını və s. aid etmək olar.

Sosial sferanın sahələrinin xidmətləri ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin formalaşmasında iştirak edir və ev təsərrüfatlarının budcəsinin artırılmasını gətirib çıxaran sosial ödəmələrdən fərqli olaraq onun məqsədli təyinatı vardır. Güzəştli və pulsuz xidmətlərdən istifadə edilməsi ev təsərrüfatlarının istehlakının səviyyəsini yüksəldir, onların xərclərini aşağı salır və ev təsərrüfatlarının müxtəlif qrupları arasındakı istehlakın diferensiasiyasına təsir göstərir. Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında sosial təminat sisteminin rolu böyükdür. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial problemlərinin yumşaldılmasında qeyd edilən sahənin özünəməxsus rolu vardır. Ona görə də bu məsələ ölkənin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etməlidir.

§1.2. Əhalinin sosial vəziyyətinin statistik təhlilinin informasiya bazası və əsas istiqamətləri

Həyat şəraitini ümumi şəkildə əmək, məişət və əmək şəraitinə ayırmaq olar. Əmək şəraitinə sanitar - gigenik, psixofizioloji, estetik və sosialpsixoloji şərait daxildir. Məişət şəraiti əhalinin mənzillə təmin edilməsini, onun keyfiyyətini, məişət xidməti şəbəkəsinin (hamam, saç düzümü, camaşırxana, təmir emalatxanaları, kiray məntəqələri və s.) inkişafını, ticarətin və ictimai iaşənin vəziyyətini, ictimai nəqliyyatı, tibbi xidməti əhatə edir. Sərbəst vaxt şəxsiyyətin inkişafı, onun sosial, mənəvi və intellektual təlabatının hərtərəfli təhlil edilməsi üçün nəzərdə tutulan işdən

kənar vaxtın bir hissəsidir. Həyat səviyyəsini üç aspektdən - bütün əhali, sosial qruplar və ev təsərrüfatları üzrə öyrənmək mümkündür:

Həyat səviyyəsinin öyrənilməsində sosial normativlər mühüm rol oynayır. Onlar cəmiyyətdə sosial proseslərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış istiqamətvericiləri kimi çıxış edir. Statistika təcrübəsində sosial sferanın maddi bazasının inkişafı, əhalinin gəlir və xərcləri, sosial təminat və xidmət, əhalinin maddi nemətlər istehlakı və pulu xidmətlər, həyat şəraiti, ətraf mühitin mühafizəsi və vəziyyəti, istehlak büdcəsi və s. kimi sosial normativlər fərqləndirilir. Onlar mütləq və nisbi kəmiyyətlə, uyğun olaraq natural göstəricilərlə, habelə iki kəmiyyətin nisbətindən alınan dinamika göstəriciləri ilə ifadə oluna bilər.

Həyat səviyyəsilə birbaşa əlaqəsi olan ən mühüm sosial normativ istehlak büdcəsidir. O, əhalinin sosial, cins və yaş qrupları, iqlim zonası, əməyin şəraiti və ağırlığı, yaşayış yeri və s. üzrə diferensiallaşdırılmış maddi nemət və xidmətlərin istehlak normativlərinin cəmidir. Minimal və səmərəli istehlak büdcəsini fərqləndirirlər.

Digər sosial normativlərə aiddir: minimum əmək haqqı və müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirənlərə, işsizlərə verilən yardımlar, qocalara, əmək qabiliyyəti olmayan və şikəst vətəndaşlara verilən minimum əmək və sosial pensiyalar, təhsil alanlara verilən minimum təqaüd, əhalinin bəzi qruplarına (çuxuşaqlı və az təminatlı ailələrə və s.) müntəzəm və birdəfəlik verilən yardımlar. Bütün bu qeyd edilənlərin cəmi minimum sosial təminat sistemini yaradır və dövlətin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, bu normativlərlə (əmək haqqının və pensiyanın minimum həcmi, sosial sığorta üzrə yardımların alınması, o cümlədən işsizlik, xəstəlik, uşaq və hamiləlik, az yaşlı uşaqlara qulluq, aztəminatlılıq və s. üzrə, təhsil, səhiyyə və incəsənət sahəsində pulsuz və münasib xidmətlərin minimum dəsti və s.) əhalini təmin etsin. Sosial siyasətin təməli yaşayış minimumudur və yerdə qalan bütün standartlar və təminatlar onunla əlaqələndirilməlidir.

Mövcud sosial normativlər insanların maddi nemət və xidmətlərlə təlatı haqqında müasir elmi təsəvvürü əks etdirir. Lakin bunu mütləqiləşdirmək olmaz. Onlar həmişə dəyişkəndir ki, bu da onların kəmiyyətcə qiymətləndirilməsini çətinləşdirir.

Şəxsi təlabatlar konkret insanın hərtərəfli fəaliyyətini təmin edən maddi nemət və xidmətlərin miqdarını və sosial şəraitin müəyyən dəstinin olmasının obyektiv zəruriliyini əks etdirir. Tələbat dedikdə təmin edildikləri müddət ərzində insanlar rifah, təmin edilmədikləri zaman işgəncə verən hisslər başa düşülür.

Şəxsi təlabatlar fizioloji, intellektual və sosial təlabatlara bölünür. Fizioloji təlabatlar müəyyənədidir. Bunlara bəzən məcburi təlabatlar da deyirlər. Bioloji varlıq kimi insanların həyatlarını davam etdirmək üçün mütləq təmin edilməsi məcburi olan ehtiyaclardır. Bunlara didalanma, təmizlik, hərəkət fəallığı, geyim və s. aiddir.

İntellektual (mənəvi) təlabatlara insanların daxili vəziyyətindən yaranan təhsil, ixtisasın artırılması, elmi yaradıcılıq və s. daxildir. Başqa sözlə desək, bunlar insanların məcburi (fizioloji) təlabatları ödəndikdən sonra həyata keçirmək istədikləri ehtiyaclardır.

Cəmiyyətdə insanın fəaliyyəti ilə bağlı sosial təlabatlara sosial - siyasi fəaliyyət, insanlarla ünsiyyət, sosial hüquqların təmin edilməsi və s. aiddir. Onu da qeyd edək ki, birinci dərəcəli (məcburi) təlabatlar müəyyən dərəcədə təmin edildikdən sonra intellektual və sosial təlabatlara zərurət yaranır. Onları birbaşa qiymətləndirmək olmur, onlar daha çox cəmiyyətin mədəni vəziyyətindən, əhalinin ümumi həyat səviyyəsindən, keyfiyyətindən asılıdır. Onların təmin edilməsi şəraiti əhalinin vaxt büdcəsi ilə xarakterizə olunur. İş, işdən kənar və asudə vaxtın kəmiyyətinə görə iş vaxtının səmərəliliyini və insanın intellektual və sosial təlabatlarının təmin edilməsi imkanlarını qiymətləndirmək olar[4].

Tələbatların (ehtiyacların) əsas xüsusiyyətlərinə onların daimi olması, artmağa meylli olması və ödənildikdə öz təsirlərini itirməsidir.

Səmərəli (rasional) və irrasional təlabatları fərqləndirirlər. Birinci şəxsiyyətin harmonik və insanın sağlam həyat tərzini saxlamaq üçün zəruri olan nemət və xidmətlərin istehlakı haqqında elmi təssəvürlərə cavab verir. Bu ictimai faydalı təlabatlardır ki, onlar kəmiyyətcə qiymətləndirməyə yaxşı məruz qala bilmirlər. Onları səmərəli (rasional) norma və normativlərin məlumatlar əsasında şərti olaraq müəyyən etmək olar.

İkinci tələbatlar isə rasional (səmərəli) norma və normativlərdən uzaqdır.

Şəxsi tələbatın təzahürünün xarici forması kimi əhalinin tələbi çıxış edir. Həlbuki həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə o, həqiqi tələbatlardan fərqlənir. Həcm və quruluşu əhalinin maddi nemət və xidmətlər istehlakının həcminə və ödəmə qabiliyyətli tələbinə uyğun gələn ümumi istehlak tələbi də fərqləndirilir.

Bunlarla yanaşı cəmiyyətin sosial tələbatları da (istehsala, idarəetməyə, müdafiəyə, ətraf mühitin mühafizəsinə tələbat və s.) aid edilir.

Əhalinin istehlakı və bütövlükdə həyat səviyyəsi statistikasının ən mühüm göstəricilərindən biri əhalinin mal və xidmətlər istehlakının inteqral sosial normativi kimi çıxış edən istehlak büdcəsidir.

Minimum və rasional (səmərəli) istehlak büdcələrini bir – birindən fərqləndirirlər. Minimum büdcə insanın mal və xidmətlər istehlakının yol verilən minimum səviyyəsini müəyyən edir. Bu insanın əsas fizioloji, sosial – mədəni və başqa tələbatlarının ödənilməsinə təmin etməlidir. Əlbəttə ki, insanın cins və yaşından, yaşadığı təbii - iqlim şəraitindən asılı olaraq onun kəmiyyəti müxtəlifdir, lakin həmişə bu, cəmiyyət üzvləri üçün minimum istehlakın təminatlı səviyyəsidir.

Adətən minimum istehlak büdcəsi daha aşağı qiymətlə ərzaq məhsullarını, ucuz paltar və ayaqqabını, minimum xidməti özündə birləşdirir. Bu zaman istehlakın minimum standartına həmişə riayət edilməlidir.

Əhalinin əsas sosial – demografik qrupları üzrə minimum istehlak büdcəsi ölkədə iqtisadi islahatların gedişini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən göstəricilər sisteminə daxil edilmişdir.

Rasional (səmərəli) istehlak büdcəsi elmi əsaslandırılmış normalara və insanın rasional tələbatının ödənilməsi normativlərinə uyğun ev təsərrüfatının mal və xidmətlərlə, mədəni - məişət və təsərrüfat təyinatlı əşyalarla istehlakını əks etdirir. Bu sosial normativ cəmiyyətdə istehlakın nail olunan səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin mühüm meyarıdır.

İstehlak büdcələrindən (xüsusilə minimum istehlak büdcəsi) dünya ölkələrində geniş istifadə edilir. ABŞ – da istehlak büdcələri arasında hazırkı vaxtda kifayət qədər rahat, həyat və sağlamlıq üçün zəruri olan mal və xidmətlər dəstinə əsaslanan Qaller

büdcəsi xüsusi yer tutur. Bu büdcənin həcmi ölkənin istehlakının orta səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə ötür.

İstehlak büdcəsinin natural - əşya tərkibi bütövlükdə istehlak səbətini və ayrı - ayrılıqda ərzaq, qeyri - ərzaq, xidmət səbətini təşkil edir. Səbəti formalaşdıraraqən insanın və ev təsərrüfatının aşağıdakı əsas xərc maddələri üzrə mal və xidmətlərin balanslaşdırılmış dəsti nəzərə alınır: çörək və çörək məhsulları, süd və süd məhsulları, heyvan yağı, yumurta, balıq və balıq məhsulları, kartof, tərəfəz və bostan, meyvə və giləmeyvə, bitki və marqarin yağı, şəkər və qənnadı məmulatları və s. paltar, ayaqqabı, dərman, sanitar, gigiyena əşyaları, mebel, mədəni – məişət və təsərrüfat təyinatlı əşyalar, mənzil və kommunal xidmətləri, nəqliyyat və rabitə, uşaqların məktəbəqədər müəssisələrdə olması.

İstehlak səbətini qiymətləndirilməsi satışın bütün formaları nəzərə alınmaqla müvafiq mal və xidmətlərin alışının orta qiyməti üzrə həyata keçirilir. İstehlak səbətini dəyəri istehlak büdcəsinin kəmiyyətindən ibarətdir (minimum büdcə – minimum səbət, rasionallıq büdcə - rasionallıq səbət).

Minimum istehlak səbəti konkret ərzaq məhsullarının, qeyri – ərzaq mallarının və xidmətin minimum (minimum norma və normativlər) istehlakının məcmusudur. Onun dəyəri xərcin (yaşayış minimumunun) aşağı sərhəddini, başqa sözlə desək, həyatın dəyərinin aşağı sərhəddini müəyyən edir. İşləyən üçün o, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının aşağı sərhəddini, iş qabiliyyətinin saxlanmasını təmin edir. Mahiyyətcə bu yoxsulluğun sərhədidir. İşləməyən üçün o, yalnız insanın həyat qabiliyyətinin saxlanmasını təmin edir. Bu isə dilənçiliyin sərhədidir.

Rasional istehlak səbəti insanın fiziki və intellektual gücünün normal bərpasını və uyğun olaraq normal həyat səviyyəsini təmin edən mal və xidmətlərin istehlakının elmi əsaslandırılmış norma və normativlərilə müəyyən edilir.

Bu dəst yaşayış minimumunun dəstindən fərqlənir. Ona görə ki, o, insanın yaş xüsusiyyətini və məhsulların qarşılıqlı əvəz edilməsini nəzərə almaqla daha da tarazlaşdırılmışdır.

Bu dəst onunla maraqlıdır ki, o, qidanın minimum xərcini müəyyən edir. Ümumiyyətlə, əsas qida məhsullarının istehlakının rasionallıq normaları müəyyən edilən

mal qruplarına ət və ət məhsulları; süd və süd məhsulları; yumurta; balıq və balıq məhsulları; qənd; bitki yağı; kartof; tərəvəz və bostan məhsulları; meyvə və giləmeyvə; çörək məhsulları aid edilir.

Bu siyahıya ölkənin bütün ərazisində satışda olan mallar daxildir ki, bu da məhsullar dəstəsinin dəyərinin dinamikasını daha əsaslandırılmış şəkildə təhlil etməyə, regionlararası fərqləri müəyyən etməyə imkan verir. Əsas qida məhsulları dəstəsinin dəyəri həftəlik hesablamalara məruz qalır. Bunun üçün hər bir malın istehlak norması (illik) qeydiyyatı aparılan malın orta dəyərinə vurulur. Bütün on doqquz mal qrupu üzrə dəyərlər cəmlənir və yekun məbləğ il ərzində qeydiyyatın sayına (52 həftə) bölünür. Dəstənin dəyərinin aylıq hesablamalarını aparmaq üçün dəstənin həftəlik dəyərini həftənin cümlərinin (7) sayına bölüb 30 - a vurmaq lazımdır.

Qeyri - ərzaq mallarının tərkibinə sanitar - gigienik əşyalar və digər uzunmüddət istifadə olunmayan əşyalar, xidmətlərin tərkibinə mənzil, elektrik enerjisi, istilik, su təchizatı və kanalizasiya haqları, nəqliyyat və rabitə xərcləri. habelə özləri təmir edə bilmədikləri ev - məişət əşyalarının təmiri xərcləri daxildir.

BMT- nin tövsiyyəsi ilə mütəxəssislər insanın az -çox rahat yaşaması üçün aşağıdakı 12 parametrlə üzrə qiymətləndirmə aparmışlar: hər nəfərə gündəlik kilokalorili norması 2500 - 4000, bir dəst təsərrüfat (ev) mətbəx əşyası, bir fədama üç dəyişəcək paltar və ayaqqabı, gündə 100 litr təmizlənmiş su, hər nəfərə 6 kvadrat metrədən az olmayan mənzil sahəsi, yaşlıların tam savadlılığı və uşaqlar üçün heç olmasa 6 illik təhsil, bir təsərrüfata bir radioqəbuledici, 100 nəfərə bir televizor, ev təsərrüfatına bir veloseped, 100 min yaşayana 10 həkim və 50 xəstəxana çarpayısı, hər nəfər hesabla dərmana ildə 100 dollar, təsərrüfat üzvlərinin saxlamağa imkan verən iş, xəstələr, əlillər və qocalar üçün sosial təminat sistemi[5,8].

Əhalinin həyat səviyyəsi və sosial sferanın fəaliyyəti haqqında informasiya bazası müxtəlif hesabat formaları əsasında formalaşdırılır. Bunlara 1-vaxt büdcəsi - vaxtdan istifadə üzrə tədqiqat, 1 büdcə - əsas sorğu anketi, 2 büdcə - gündəlik xərclərin uçotu, 3 büdcə - rüblük gəlir və xərclərin uçotu, 1-pensiya №-li forma - əmək pensiyaları haqqında hesabat, 1 - ünvanlı dövlət sosial yardım №-li forma - ünvanlı dövlət

sosial yardımına dair hesabat, 1- sosial müavinət və təqaüd №-li forma - dövlət sosial müavinətləri və təqaüdləri haqqında hesabat, 1-turizm №-li forma - turizm fəaliyyəti haqqında hesabat, 1-səhiyyə №-li forma - müalicə-profilaktika müəssisələrinin şəbəkəsi, fəaliyyəti və kadrları haqqında hesabat, 1-məktəbəqədər təhsil müəssisələri №-li forma - məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işi haqqında hesabat,1-orta ixtisas təhsili №-li forma - orta ixtisas təhsil müəssisələri haqqında hesabat,1 -ali təhsil (bakalavr) №-li forma - ali təhsil müəssisələrində bakalavriat haqqında hesabat və s. aiddir.

Bu hesabat formalarının məlumatları əsasında əhalinin həyat səviyyəsi və sosial sferanın cari vəziyyətinin statistik təhlil həyata keçirilir və müvafiq olaraq əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Bütün bu qeyd edilənlərdə görünür ki, əhalinin sosial təminatı və normativləri çox mürəkkəbdir. Lakin buna baxmayaraq bu sahədə formalaşan vəziyyətin və meylin dərin və hərtərəfli statistik öyrənilməsi zəruridir. Məhz bu qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial təminatının statistik öyrənilməsinin əsas vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- əhalinin sosial vəziyyətinin bütün tərəflərini adekvat statistik qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər sistemini və onların hesablanması metodologiyasını işləyib hazırlamaq;

- iqtisadi fəaliyyətin iştirakçısı kimi insanın əsas keyfiyyət xarakteristikalarını (sağlam həyat tərzini həyata keçirmək üçün insanın yaxud cəmiyyətin qabliyyəti, təhsil almaq imkanları, ləyaqətli həyat yaşaması üçün vəsaitin zəruri həcmdə olması, yüksək peşəkarlıq keyfiyyətlərinə malik olmaq və s.) qiymətləndirmək;

- əhalinin nominal və real gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını öyrənmək;

- əhalinin maddi nemət və xidmətlər istehlakının və onlara yönəldilən xərclərin səviyyə və dinamikasını öyrənmək;

- əhalinin mənzillə, uzunmüddətli istehlak malları ilə təmin edilməsini öyrənmək;

- dünyanın müxtəlif ölkələrində həyat keyfiyyətlərinin və səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyasını öyrənmək və beynəlxalq müqayisəliliyi həyata keçirmək;

- dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlamaq üçün həyat səviyyəsinin müxtəlif tərəflərini səciyyələndirən məlumatları əldə etmək;

- əhalinin sosial təminatının vəziyyətini və dinamiksını xarakterizə edən statistik göstəricilər sistemini işləyib hazırlamaq;

- sosial ödəmələrin həcmi və onların mənbələrini öyrənmək;

- sosial təminatın növlərini və onu əhatə edən şəxslərin sayını statistik təhlil etmək;

- sosial yardımların ümumi və orta həcmi statistik təhlil etmək və s.

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsinin informasiya mənbələri kimi əhaliyə xidmət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatların statistik hesabatları və cari uçuq, əhalinin məşğulluq statistikasının, ev təsərrüfatı büdcələrinin, əhalinin siyahıya alınması, müxtəlif sosioloji və digər sosial xarakterli tədqiqatlarının məlumatları çıxışıdır.

Beləliklə, həyat səviyyəsi və əhalinin sosial təminatı statistikası qarşısına qoyduğu vəzifələri yerinə yetirməklə əhalinin, onun müxtəlif qruplarının və ev təsərrüfatlarının adekvat sosial-demografik səciyyəsinə verir.

§1.3. Əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təsnifatı

Əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin bir çox ünsürləri əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə və cəhətlərə malikdir ki, onların kompleks səciyyəsinə vermək üçün statistik göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Son dövrlərdə mütəxəssislər tərəfindən quruluşu və göstəricilər dəsti bir - birindən fərqlənən bir neçə sistem təklif olunmuşdur.

Sosial statistikanın problemlərinə beynəlxalq statistika və iqtisadiyyat təşkilatlarında mühüm əhəmiyyət verilir. Beynəlxalq səviyyədə bu problemlərlə bağlı

məsələlərin müzakirəsinə ilk cəhd 1960 - cı ildə olmuşdur. Bu ildə BMT - nin işçi qrupu beynəlxalq miqyasda həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsi prinsipləri haqqında məruzə hazırlamışdır. Əvvəllər həyat səviyyəsi real əmək haqqı, sonralar yaşayış minimumum və həyatın dəyəri indeksi vasitəsilə qiymətləndirilirdi. Bu indekslərin hər birinin mühüm əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq həyat səviyyəsinin hərtərəfli səciyyəsinə verə bilmir.

Beynəlxalq statistikada sosial vəziyyətin və həyat səviyyəsinin göstəricilər sisteminin növbəti variantı 1978 - ci ildə işlənib hazırlanmış və onlar 12 qrupda sistemləşdirilmişdir. Bunlara aiddir:

- doğum, ölüm və əhalinin digər demografik səciyyəsi;
- həyatın sanitar - gigenik şəraiti;
- ərzaq mallarının istehlakı;
- mənzil şəraiti;
- təhsil və mədəniyyət;
- əmək və məşğulluq şəraiti;
- əhalinin gəlir və xərcləri;
- həyatın dəyəri və mal və xidmətlərin istehlak qiymətləri indeksləri;
- nəqliyyat vasitələri;
- istirahətin təşkili;
- sosial təminat;
- insan azadlığı.

BMT - nin statistika komissiyası həyat səviyyəsini qiymətləndirmək üçün bu qruplardan başqa bir sıra göstəricilərində daxil edilməsini zəruri hesab etmişdir. Bunlara aiddir: adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsul, onun orta illik dəyişmə tempi, sosial xidmətlərin növləri və həcmi. əhalinin şəxsi və istehlak xərcləri. onların quruluşu və orta illik dəyişmə tempi, əhalinin sıxlığı, əhaliyə nəqliyyat, rabitə, nəşriyyat və s. xidmətləri.

ABŞ - da əhalinin həyat səviyyəsini və sosial vəziyyəti qiymətləndirmək üçün tətbiq edilən göstəricilər sistemi 13 bölmədə qruplaşdırılmışdır. Bunlara aiddir:

- ətraf mühit;

- demografik vəziyyət;
- məşğulluq;
- əmək şəraiti;
- həyat səviyyəsi;
- sosial təminat;
- səhiyyə;
- təhsil;
- mənzil şəraiti;
- mədəniyyət, incəsənət, istirahət, əyləncə;
- nəqliyyat təminatı;
- milli müdafiə, mühafizə;
- vətəndaşların hüququnun müdafiəsi.

Fransanın Milli Statistika və İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutunun işləyib hazırladığı sosial statistikanın göstəricilər sistemi dörd qrupda birləşdirilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- əhalinin sayı və tərkibi, əmək ehtiyatları və şəraiti;
- gəlirlərin bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi;
- həyat fəaliyyətinin şəraiti;
- əhalinin həyat səviyyəsinin sosial tərəfləri.

BMT- nin Statistika Komissiyasının 29 – cu sessiyasında (fevral 1997 – ci il) işçi qrupu tərəfindən həyat səviyyəsini zərəkterizə edən məlumatların minimum dəsti işlənib hazırlanmışdır. Bunlara aiddir:

- cins, yaş və zəruri hesab edildikdə etnik qruplar üzrə əhalinin sayı;
- bütövlükdə və cins üzrə doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğu;
- cins qrupları üzrə uşaq ölümü;
- ana ölümü;
- cins qrupları üzrə 2.5 kq – dan az doğulan uşaqların xüsusi çəkisi;
- məktəbdə təhsilin orta müddəti;
- hər nəfərə düşən Ümumi Daxili Məhsul;
- ev təsərrüfatının adambaşına düşən gəlirinin səviyyəsi və onun tərkibi;

- qidaya olan tələbatını ödəmək üçün zəruri ərzaq səbətinin minimum dəyəri;
- cins qrupları üzrə işsizlərin sayı və xüsusi çəkisi;
- cins qrupları üzrə məşğul olanların əhalinin ümumi sayına nisbəti;
- içməli su imkanları;
- sanitariya – gigiyenik şəraitlə təminat;
- bir mənzilə düşən insanların sayı;

Təklif edilən bu göstəricilər əsasında hər bir ölkə özünün milli xüsusiyyətlərini nəzərə alan sosial statistikanı formalaşdırır ki, bundan da əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial təminatının vəziyyəti hərtərəfli statistik qiymətləndirilir.

Sosial statistikanın beynəlxalq metodologiyasına və qeyd edilənlərə əsaslanaraq əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin statistik göstəricilər sistemini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Makroiqtisadi göstəricilər:

- ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan real gəlirlər;
- ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri;
- ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı;
- orta aylıq əmək haqqı (nominal və real əmək haqqı);

2. Demografik göstəricilər:

- daimi əhalinin sayının dinamikası;
- doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu;
- uşaq və ana ölümünün səviyyəsi;
- əhalinin təhsil səviyyəsi.

3. İqtisadi fəallıq göstəriciləri:

- əhalinin iqtisadi fəallıq səviyyəsi;
- iqtisadiyyatda məşğul olanların əhalinin umumi sayına nisbəti;
- işsizliyin səviyyəsi.

4. Əhalinin pensiya təminatı göstəriciləri.

- pensiya alanların sayı (cəmi və növləri üzrə);
- müəyyən olunmuş aylıq pensiyanın məbləği (cəmi və növləri üzrə).

5. Ev təsərrüfatlarının gəlirləri.

- ev təsərrüfatlarının ümumi və sərəncamda qalan real gəlirləri;
- ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin alıcılıq qabliyyəti;
- istehlak qiymətləri indeksi.

6. Əhalinin ayrı – ayrı qrupları arasında gəlirlərin bölgüsündəki qeribərabərlik.

- əhalinin gəlirlərinin diferensasiyasının desil əmsalı;
- gəlirlərin mərkəzləşmə əmsalı;

7. Şəxsi itehlakın səviyyəsi və quruluşu.

- minimum ərzaq dəstəsinin (səbətənin) dəyəri;
- cari və müqayisəli qiymətlərdə ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin dinamikası və quruluşu;

- ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərində və sərəncamda qalan gəlirlərdə qida xərclərinin xüsusi çəkisi;

- əhalinin hər nəfərinə, xüsusilə yaşlı istehlakçılara düşən əsas qida məhsullarının istehlakı.

Göründüyü kimi makroiqtisadi göstəricilərə Milli Hesablar Sistemi çərçivəsində hesablanan üç (ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan real gəlirləri dəyişmə tempi, ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri və ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı), habelə əmək haqqı statistikasının iki göstəricisi (əmək haqqı fondu və orta aylıq nominal və real əmək haqqı) daxil edilmişdir.

Bəzi mütəxəssislər həyat səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricilərinə həyatın dəyəri indeksini və adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsulun da əlavə edilməsini təklif edir. Baxmayaraq ki, qeyd edilən ikinci göstərici ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəricisidir, statistika təcrübəsində həyat səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricisi kimi ondan geniş istifadə edilir. Məlumdur ki, o, həyyat səviyyəsi ilə birbaşa bağlı olmayan ünsürləri də məsələn, hərbinin, dövlət aparatının saxlanması xərcləri və s.

Praktiki olaraq həyat səviyyəsinin hansısa bir göstəricilər sistemi demoqrafik statistikanın göstəricilərsiz ötüşə bilməz, tamamlanmaz. Modeldə demoqrafik göstəricilərdən həyatın keyfiyyətinin əsas demoqrafik səciyyəsinə verən göstəri-

cilər: doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, uşaq və ana ölümü, daimi əhalinin sayının dinamikası, əhalinin təhsil səviyyəsi verilmişdir.

Ev təsərrüfatının pul gəlirlərinin alıcılıq qabliyyəti göstəricisi mövcud pul gəlirləri ilə əldə edilə bilən malların miqdarını əks etdirir. Statistika təcrübəsində bu göstərici daha çox əsas qida məhsulları üzrə hesablanır.

Həyat səviyyəsinin və sosial təminatın mühüm iqtisadi göstəricisi əhalinin gəlirləridir. Gəlirlər əhalinin istehlak mallarına və xidmətlərə şəxsi tələbatının ödənilməsinin əsas mənbəyidir. Statistika gəlirlərin real məzmununu və tərkibini, onların əldə edilməsi və istifadəsi istiqamətlərini öyrənir. Gəlirlərin sosial təminat və müdafiə şəklində əhalinin sərəncamına daxil olan hissəsinə də xüsusi fikir verilir.

Gəlirlərin xeyli hissəsi pul ifadəsində olur və onun quruluşunun öyrənilməsi də statistikanın vəzifələrindən hesab edilir. Statistikanın köməyi ilə bütövlükdə əhalinin, onun müxtəlif sosial qruplarının və ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin səviyyəsi və dinamikası qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə əhalinin gəlirlərinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- işçilərin öz əməyinə görə aldığı əmək haqqı və digər ödəmələr;
- fərdi əmək fəaliyyətindən gəlirlər;
- ictimai istehlak fondlarından, xüsusi fondlardan güzəştlər və ödəmələr (transfertilfr, pensiya, təqaüd), həyatın çığortalanmasından illik ödəmələr;
- mülkiyyətdən gəlirlər;
- şəxsi yardımçı təsərrüfatdan, bağdan, bostandan əldə edilən gəlirlər.

Gəlirlərin digər mənbələri də (lotereya uduşları, yarışda, müsabiqədə qalibliyə görə mükafatlar və s.) ola bilər[1,12].

Məcmu gəlirlərin tərkibində başlıca yerlərdən birini təsərrüfat vahidlərinin işçilərinin əmək haqqı tutur. Bu, yerinə yetirilən muzzdlu işə görə natural və pul formasında haqqın ödənilməsi kimi həyata keçirilir.

Gəlirlərdə mühüm hissəni əməyə görə haqq deyil, bir qayda olaraq sosial təminat və müdafiə üzrə işçilərə ödənilən yardımlır təşkil edir.

Sosial təminat qanunvericilikdə təsbitini tapmış sosial – iqtisadi tədbirlər sistemidir. Bu sistem vətəndaş qocaldıqda əmək qabliyyətinə Mane olduğu dövrdə,

hamiləlikdə, ailə başçısını itirdikdə və s. maddi baxımdan təmin edilməsinə təminat verir. Sosial təminatın bütün növləri pulsuz yaxud güzəştli şərtlərlə həyata keçirilir.

Sosial transfertlərin əsas növləri əmək və sosial pensiya, şikəstlik, ailə başçısını itirdiyinə görə ödəmələrdir. Onların mənbəyi ölkənin pensiya fondudur. Əhalinin sosial təminatı üzrə digər yardımlar və ödəmələr Dövlət Məşğulluq Fondundan, Dövlət Sosial Sığorta Fondundan, Məcburi Tibbi Sığorta Fondundan, Büdcədən kənar fondlardan, sığorta müəssisələrindən, xüsusi fondlardan, həmkarlar ittifaqından, digər ictimai təşkilatlardan və xeyriyyə fondlarından verilir. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrə, aspirantlara, dokarantlara və s. verilən təqaüdlər, yardımlar və digər sosial ödəmələr müvafiq büdcələr hesabına maliyyələşdirilir.

Ölkədə bələdiyyələrin yaranması və fəaliyyət göstərməsi əhalinin sosial təminatı və müdafiəsi üzrə bələdiyyə xidmətinin tədricən formalaşmasına imkan verəcəkdir. Söhbət ilk növbədə qiymətlərin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq əhaliyə kompensasiya xarakterli ödəmələrin verilməsindən gedir. Bu cür sosial köməyin konkret istiqamətləri aşağıdakılardır: əhalinin maddi təminatlılığının minimum səviyyəsini müəyyən etmək və saxlamaq, əmək gəlirlərini və əmanətin inflyasiyadan müdafiə etmək, qeyri - ərzaq mallarının və pulu xidmətlərin, bir sıra həyati vacib qida məhsullarının pərakəndə qiymətlərini tənzimləmək, gəlirlərə güzəştli vergi qoymaq və əhalinin aztəminatlı zümrəsinə (çox uşaq ilə ailələrə, təhsil alan gənclərə və s.) maddi dəstək, iş yerini itirən əmək qabiliyyətli şəxslərə kömək göstərilməsi və s.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə formalaşan əhalinin sosial təminatı sisteminin təcrübəsi göstərir ki, öz işçilərinin sosial müdafiəsində firmanın sosial fondunun rolu böyükdür. Ölkədə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə və dərinləşdikcə, xüsusi sektorun fəaliyyət dairəsi genişləndikcə sosial müdafiənin bu formasında öz tətbiqini tapacaqdır.

Ölkədə əhalinin gəlirlərinin mühüm və getdikcə artan hissəsini şəxsi yardımçı təsərrüfatlardan, kollektiv bağçılıqdan, fərdi və xüsusi istehsaldan gələn gəlirlər təşkil edir. Son dövrlərdə respublikamızda şəxsi yardımçı təsərrüfatların inkişaf miqyası xeyli genişlənməmişdir. Hazırda şəxsi yardımçı təsərrüfatları ölkənin ərzaq ehtiyatını və əhalinin real gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə artıran kənd təsərrüfatı istehsalının

həlqələrindən biridir. Ümumi gəlirdə əhalinin natural daxiləlmaları oxşar malların orta satış qiyməti ilə qiymətləndirilir.

Əhalinin gəlirlərinin səviyyə və quruluşunu statistik qiymətləndirmək üçün onun müxtəlif tərəflərini səciyyələndirən bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. İlk göstəricilər kimi, şəxsi gəlir, ümumi gəlir, nominal və real gəlir, həmçinin sərəncamda qalan gəlir çıxış edir.

Əhalinin şəxsi gəliri pul və natural formada əldə edilən bütün növ gəlirlərin həcmidir.

Əhalinin məcmu gəlirləri şəxsi gəlirlərlə sosial fondlar hesabına əhaliyə göstərilən pulsuz və güzəştli xidmətlərin dəyərini cəmləməklə müəyyən edilir.

Nominal gəlirlər göstəricisi cari qiymətlərlə hesablanmış bütün gəlirlərin cəmini xarakterizə edir.

Əhalinin şəxsi nominal gəlirlərindən vergiləri, məcburi ödəmələri və ictimai təşkilatlara üzvlük haqqını çıxdıqdan sonra sərəncamda qalan şəxsi gəlirlər, yəni faktiki sərəncamda qalan, istehlaka və yığma yönəldilən məbləğ tapılır. Yəni

$$SQŞG = ŞNG - BÖ$$

Burada, SQŞG- sərəncamda qalan şəxsi gəlirləri,

ŞNG- şəxsi nominal gəlirləri,

BÖ- bütün ödəmələri göstərir.

Əhalinin real gəlirləri öz şəxsi tələbatlarını ödəmək məqsədilə son gəlirlərinə əldə etdikləri istehlak malları və pulu xidmətlərin kəmiyyətini xarakterizə edir. Deməli, real gəlirlər istehlak malları və xidmətlərin qiymətlərinin dinamikasından asılıdır. Odur ki, müəyyən dövr üçün əhalinin real gəlirləri son gəlirlərin istehlak qiymətləri indeksinə nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$\Theta RG = \frac{\Theta SG}{J_p}$$

Burada, ΘRG – əhalinin real gəlirlərini,

ΘSG – əhalinin son gəlirlərini,

J_p – istehlak qiymətləri indeksini göstərir.

Müxtəlif dövrlərdə real gəlirlər göstəricisini müqayisə etməklə onların indeksləri hesablanır və bunun əsasında gəlirlərin dinamikası müəyyən edilir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatda inflyasiya olarkən pul gəlirlərinin hər cür artımı əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdığını deməyə əsas vermir. Pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxaran qiymətin dəyişməsi amilini kənarlaşdırmaq məqsədilə əhalinin nominal və sərəncamda qalan pul gəlirləri istehlak qiymətləri indeksi nəzərə alınmaqla real ifadədə hesablanır. Göstəricilərin real ifadədə hesablanması cari dövrün müvafiq göstəricilərini istehlak qiymətləri indeksinə bölməklə, yaxud pulun alıcılıq qabiliyyəti indeksinə vurmaqla həyata keçirilir. Belə ki, əhalinin sərəncamda qalan real gəlirləri:

$$SQRG = (\$NG - BÖ) \cdot J_{m.a.q.}$$

Burada, $J_{m.a.q.} = \frac{1}{J_p}$ manatın alıcılıq qabiliyyəti indeksini göstərir.

Qeyd edilən göstəricilərin dinamikasının səciyyəsinə vermək üçün müvafiq indekslər qurulur:

$$J_{SQRG} = J_{\$NG} \cdot J^{d_{SQSG}} \cdot J_{m.a.q.}$$

Gəlirləri öyrənərkən həm əhalinin, həm də onun əsas sosial qrupları üzrə gəlir göstəricilərindən, hər nəfərə düşən və ev təsərrüfatları üzrə orta göstəricilərdən istifadə edilir. Onlar il ərzində müvafiq gəliri əhalinin orta illik sayına (yaxud ev təsərrüfatlarının sayına) bölmək yolu ilə hesablanır və gəlirlərin səviyyəsi göstəriciləri kimi çıxış edir[24].

Onu da qeyd edək ki, bu göstəriciləri əhalinin sosial qrupları, işləyənlər, pensiyaçılar və təhsil alanlar üzrə də hesablamaq olar. Statistik təhlildə orta nominal və real əmək haqqı, orta pensiya, yardım və təqaüdlər göstəricilərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Müəyyən dövrə pensiyanın orta məbləğini hesablamaq üçün kompensasiya ödəmələri də nəzərə alınmaqla sosial pensiyanın, xidmət illərinə, ailə başçısını itirdiyinə, şikəstliyə və qocalığa görə pensiyanın məbləği həmin dövrə pensiyaçıların sayına bölünür. Yardımın və təqaüdün orta göstəricisi hesablanmış yardım və

təqaüdün ümumi məbləğini bundan istifadə edən əhalinin orta sayına bölməklə hesablanır. Bunlar müvafiq olaraq aşağıdakı düsturlarla ifadə olunur:

$$\bar{M}_p = \frac{\bar{ÜM}_p}{\bar{S}_p}; \quad \bar{M}_y = \frac{\bar{ÜM}_y}{\bar{S}_y}; \quad \bar{M}_t = \frac{\bar{ÜM}_t}{\bar{S}_t}$$

Burada, \bar{M}_p , \bar{M}_y və \bar{M}_t - müvafiq olaraq pensiyanın, yardımın və təqaüdün orta məbləğini,

$\bar{ÜM}_p$, $\bar{ÜM}_y$ və $\bar{ÜM}_t$ - müvafiq olaraq hesablanmış pensiyanın, yardımın və təqaüdün ümumi məbləğini,

\bar{S}_p , \bar{S}_y və \bar{S}_t - müvafiq olaraq pensiya, yardım və təqaüd alanların sayının göstərir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi əhalinin həyat səviyyəsini öyrənərkən sosial normativlər və onlar arasında əhalinin minimum gəlirləri böyük rol oynayır. Onlar qanunvericiliklə təsdiq olunur. Mahiyyət etibarilə onlar nail olunan həyat səviyyəsini müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək üçün baza kimi çıxış edir. Söhbət minimum gəlirdən (yaşayış minimumundan), minimum əmək haqqından və qocalığa görə minimum pensiyadan gedir. Bu göstəricilər ölkənin sosial – iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Minimum gəlir (yaşayış minimumu) iqtisadiyyatın inkişafının müəyyən səviyyəsində insanın həyat fəaliyyətini və sağlamlığını saxlamaq üçün zəruri olan nemət və xidmətlərin minimal dəstəsinin əldə edilməsini təmin edən gəlir səviyyəsidir. Ona qida məhsullarına, qeyri - ərzaq mallarına və xidmətlərə çəkilən xərclər, həmçinin vergilər və məcburi ödəmələr (yaşayış səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə bu xərc maddəsi 10% qəbul edilir) daxil edilir.

Yaşayış minimumu ölkənin milli sərvəti artdıqca artmalıdır. Bundan sosial siyasətin əsas vasitəsi kimi istifadə edilir və onunla əhalinin həyat səviyyəsi qiymətləndirilir, gəlirlər tənzimlənir və sosial ödəmələr daha səmərəli şəkildə həyata keçirilir.

Bu göstərici yalnız bütövlükdə əhali üzrə deyil, ayrılıqda əmək qabiliyyətli əhali üçün (kişi və qadınlar üçün), pensiyaçılar və uşaqlar (0 – 6 yaş, 7 – 15 yaş qrupları) üzrə hesablanır.

Əmək haqqının və pensiyanın (yardımın, təqaüdün) minimum göstəricisinin real həcmi. yəni alıcılıq qabiliyyəti onların vasitəsilə əldə edilən ərzaq və qeyri - ərzaq mallarının, xidmətlərin miqdarı ilə müəyyən olunur. Bu mal ekvivalenti adlanır.

Əhalinin istehlak imkanlarına, xüsusilə gəlirlərin real kəmiyyətinə təsir göstərən amillərdən biri istehlak qiymətlərinin səviyyə və dinamikasıdır. Müasir dövrdə istehlak qiymətləri indeksindən istehlak sektorunda inflyasiya göstəricisi kimi istifadə edilir. Bu indeks Laspeyresin düsturu ilə hesablanır və istehlakın səviyyə və quruluş göstəriciləri dəyişmədiyi halda bazis dövrü ilə müqayisədə cari dövrdə istehlak xərclərinin faktiki dəyişmədiyini göstərir.

$$I_{LAS.} = \frac{\sum \frac{p_1}{p_0} \cdot p_0 q_0}{\sum p_0 q_0}$$

Əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyi səciyyələndirmək üçün statistika təcrübəsində daha çox tətbiq edilən iki göstərici əhalinin gəlirlərinin differensiyasının desil əmsalı və gəlirlərin mərkəzləşmə əmsalı istifadə üçün model daxil edilmişdir. Birinci göstərici aztəminatlı və yüksək gəlirli əhalinin gəlirlərindəki fərqi, ikincisi əhalinin gəlirlərindəki faktiki bölgünün bərabər bölgüdən nə qədər fərqləndiyini göstərir[15,24,25].

Qeyd edilən göstəricilər sistemi içərisində maddi təminatlılıq səviyyəsinə görə əhalinin diferensiasiyasını səciyyələndirən göstəricilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, onlar cəmiyyətin sosial inkişafını daha dərin təhlil etməyə imkan verir. Bu göstəricilər əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi üzrə variasiya bölgü sıraları əsasında qurulur. Riyazi aparatın imkanlarından istifadə edərək əhalinin həyat səviyyəsi qiymətləndirilir. Məsələn, əhalinin və onun müxtəlif qrupları üzrə hər nəfərə düşən ümumi və pul gəlirləri ilə yanaşı, median və modal gəlirlərdən də istifadə edilir. Orta gəlirlərlə bu göstəricilərin müqayisəsi əhalinin əsas hissəsinin maddi təminatlılıq səviyyəsi haqqında ümumi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Kasıblıq səviyyəsini

qiymətləndirərkən bölgü sıraları əsasında yoxsulluğun müxtəlif göstəriciləri hesablanır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial təminatlılığının öyrənilməsində şəxsi istehlakın sosial – iqtisadi təhlili mühüm yer tutur. İstehlakın müqayisəli təhlilinin köməyi ilə cəmiyyətdə həyat nemətlərinin bölgüsündə baş verən dəyişikliyi daha düzgün əks etdirmək mümkündür. Bu müstəvidə həyata keçirilənlərdə qiyafatın nəticələri ölkənin iqtisadi və sosial həyatındakı bir çox hadisələrin qiymətləndirilməsi və səciyyəsi üçün mühümdür. Qeyd edilən modelə daxil edilən şəxsi istehlak göstəriciləri şəxsi istehlakın əhatəli səciyyəsinə vermir. Odur ki, bu bölməni əhalinin uzunmüddətli mədəni - məişət təminatlı əşyalarla təminatı, istehlak edilən qida məhsullarının kaloriliyi və kimyəvi tərkibi, əhalinin itehlak xərclərində istirahətə və əyləncəyə yönəldilən xərclərin xüsusi çəkisi və s. göstəriciləri ilə tamamlamaq olar.

Şəxsi istehlakı xarakterizə edən sosial göstəriciləri seçərkən üstünlük əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi kriteriyası kimi çıxış edən göstəricilərə verilir. Məsələn, belə göstəricilərdən biri qida xərclərinin ev təsərrüfatlarının gəlirlərinə nisbətidir ki, onun artması həyatın dəyərinin artımını və rifahın səviyyəsinin aşağı düşməsinə göstərir. Sosial göstəricilər sisteminin ən mühüm bölmələrindən biri də əhalinin yaşayış (mənzil) şəraitidir. Burada verilən göstəricilər mənzil şəraiti sahəsində əhalinin ümumi vəziyyətini, habelə əhalinin mənzillə təminatlılıq səviyyəsini xarakterizə edir.

Beləliklə, çoxmürəkkəb anlayış kimi əhalinin sosial vəziyyətinin kompleks statistik qiymətləndirilməsi göstəricilər sisteminin olmasını tələb edir. Ona görə də sosial inkişafı xarakterizə etmək məqsədilə ölkənin real istehsal imkanları və potensialı, istehlakın tərkibi, həcmi, mədəni-məişət və sosial şərait, sosial sferanın inkişafı, insan kapitalının inkişafı və s. göstəricilərdən istifadə etmək məqsəduyğundur.

FƏSİL 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN SOSIAL VƏZİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ VƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI

§2.1. Azərbaycan Respublikasında məşğulluğun cari vəziyyətinin statistik təhlili

Əmək bazarı müəyyən dövr ərzində sahibkarlar, işçilər və dövlət arasında maraqların nail olunmuş balansını və inkişaf səviyyəsini əks etdirən iqtisadi münasibətlər sistemidir. Bu sahədə dövlətin başlıca funksiyası tərəfmüqabillərin və rəqabətçilərin maraqlarının tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Əmək bazarının tənzimlənməsi mexanizmi əmək bazarının fəaliyyətini müəyyən edən iqtisadi, sosial, hüquqi və psixoloji amillərin bütün aspektlərini əhatə edir. O, məşğulluq xidmətlərinin geniş şəbəkəsi vasitəsilə, peşəkar biliklərin əldə edilməsi məqsədilə dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, istehsalın yeniləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq kadrların yenidən hazırlanması, kadrların sabitləşdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi və s. köməyi ilə təmin edilir. Sosial-iqtisadi həyatın ayrı-ayrı sahələrində məşğulluğun tənzimlənməsinin bazar mexanizminin bütün bu tərkib hissələri həmin sahələrin inkişafının tarixi və iqtisadi şəraitindən asılı olaraq müxtəlif nisbətlərdə və səviyyədə ola bilər.

Bütün bu vəzifələri həll etmək üçün dövlət əmək bazarındakı vəziyyəti proqnozlaşdırmalı, iqtisadiyyatda “artım nöqtələrini” tapmalı və qoruyub saxlamalı, müvafiq qüvvə, regional və investisiya siyasətini həyata keçirməli, xarici iqtisadi əlaqələri tənzimləməli, işçiləri əmək bazarının tələblərinə adekvatlığını təmin etməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni iş yerlərinin yaradılması sahəsində dövlətin imkanları xüsusi sektorun imkanlarından azdır. Bu o demək deyil ki, məşğulluğun təminatçısı kimi dövlətin rolu azalmalıdır, əsinə o sahibkarlıq fəallığını stimullaşdırmalıdır. Bütövlükdə əmək bazarının tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinə əmək bazarının təhlil edilməsini, məşğulluq proqramının işlənilməsini, informasiya təminatını, qeyr-məşğul əhəlinin peşəkar hazırlığını, işə düzəltməni,

əhalinin sosial müdafiəsini, maliyyə təminatının, işçi qüvvəsi bazarının tənzimlənməsinin beynəlxalq aspektlərini aid etmək olar. Əmək bazarı və məşğulluq sahəsində belə geniş səpgili məsələlərin həlli düzgün və obyektiv məlumatlar əsasında əmək bazarının cari vəziyyətinin və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin mütəmadi olaraq hərtərəfli statistik təhlilini zərurir edir.

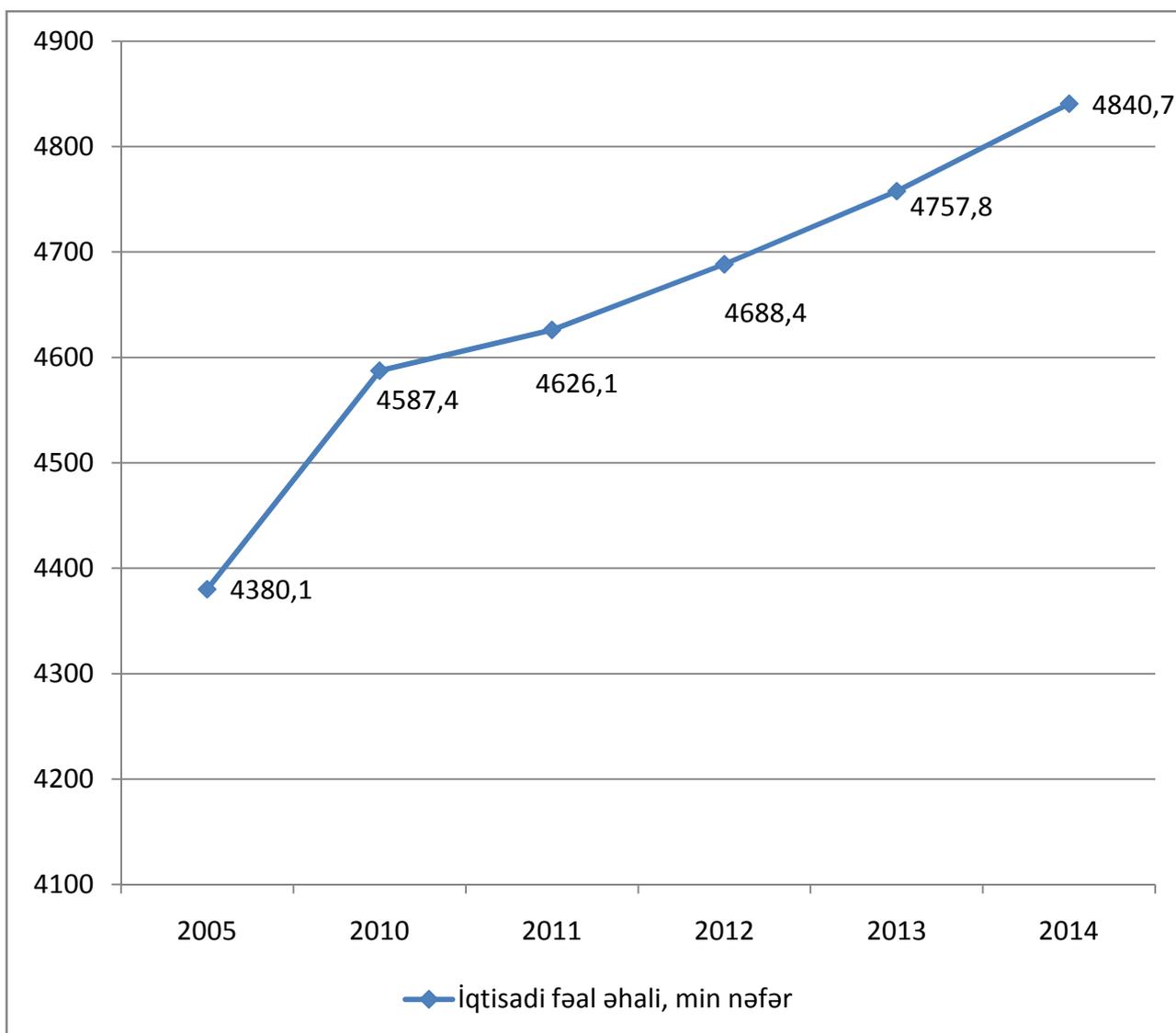
Ölkədə bazar islahatlarının dərinləşdirilməsi və iqtisadi inkişafın yeni hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi əmək bazarının strukturuna, yeni meyillərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə 2005-ci ildə ölkədə əmək ehtiyatlarının sayı 5421.3 min nəfər, 2012-ci ildə 6166.9 min nəfər, 2013-cü ildə 6230.7 min nəfər, 2014-cü ildə isə 6284.8 min nəfər təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində ölkənin əmək ehtiyatlarının sayına davamlı artım xas olmuşdur. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə əmək ehtiyatları 15.9%, 2012-ci ilə nisbətən 3%, 2013-cü ilə nisbətən isə 0.8% artmışdır. Son dövrlərdə ölkənin sosial sferalarında, xüsusilə demoqrafiya, səhiyyə, təhsil və s. müsbət keyfiyyət dəyişiklikləri bu meylin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Əmək ehtiyatlarının artımı fonunda ölkənin ümumi daxili məhsulunu formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan əhalinin iqtisadi fəal hissəində də müsbət meyillər müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 2.1.).

Cədvəl 2.1

2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəal əhalinin sayı[20,21].

	2005	2011	2012	2013	2014
İqtisadi fəal əhali, cəmi, min nəfər	4380.1	4626.1	4688.4	4757.8	4840.7
İqtisadi fəal əhalinin sayından məşğul olanlar, cəmi min nəfər	4062.3	4375.2	4445.3	4521.2	4602.9
Məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi işsiz statusu alan şəxslər, nəfər	56343	38330	36791	36206	28690
Kişilər	27265	21851	21298	21188	17383
Qadınlar	29078	16479	15493	15018	11307
İşsizliyə görə müavinət alanlar	2087	1002	934	636	1613

1 saylı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi 2005-2014-cü illərdə iqtisadi fəal əhalinin sayı davamlı olaraq artmışdır. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə bu artım 10.5%, 2011-ci ilə nisbətən 4.6%, 2013-cü ilə nisbətən isə 1.7% təşkil etmişdir. Təhli edilən dövrdə iqtisadi fəal əhalinin mühüm tərkib ünsürü olan məşğul olanların sayı da artmışdır. 2005-ci ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı 4062.0 min nəfər təşkil etmişdirsə, 2013-cü ildə bu 4521.2 min nəfər, 2014-cü ildə isə hər iki dövrlə müqayisədə daha çox, yəni 4602.9 min nəfər təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, 2005-2014-cü illərdə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin dinamikasında müşahidə edilən meylli 1 saylı xətti qrafik daha əyani əks etdirir (Şəkil 2.1).

Şəkil.2.1 2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər

Ölkənin sosial - iqtisadi həyatının bütün sferalarında həyata keçirilən geniş miqyaslı dəyişikliklər əmək bazarında gərginliyin yumşaldılmasına müsbət təsir göstəmiş və əmək bazarının mühüm göstəricilərindən olan işsizliyin səviyyəsi azalmışdır. 2005-ci ildə məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi işsiz statusu alan şəxslərin sayı 56.4 min nəfər, 2012-ci ildə 36.8 min nəfər, 2013-cü ildə 36.2 min nəfər, 2014-cü ildə 28.7 min nəfər olmuşdur. 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə işsizlərin sayı 49.1%, 2013-cü illə müqayisədə isə 20.7% azalmışdır.

2005-ci ildə iqtisadi fəal əhəlinin sayında məşğul olanların payı 92.7%, 2013-cü ildə 95%, 2014-cü ildə 95.1% təşkil etmişdir. Bu illərdə işsizlik səviyyəsi müvafiq olaraq 1.3%, 0.8% və 0.6% təşkil etmişdir.

Təhlil edilən dövrdə mülkiyyət formaları üzrə məşğul əhəlinin vəziyyətində də müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Qeyd etdiyim kimi yeni iş yerlərinin yaradılmasında özəl sektorun potensialı yüksəkdir. Dövlətin sahibkarlığın və özəl sektorun inkişafının stimullaşdırılması və dəstəyi nəticəsində əmək bazında bu sektorun iş yerləri təklifi istiqamətində müsbət meyllərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Rəsmi statistikanın məlumatları iqtisadi fəaliyyətin növləri və mülkiyyət formaları üzrə məşğul əhəlinin sayı və dinamikasında artım olduğunu göstərir (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

2005-2014-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında məşğul əhəlinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, min nəfər[20,26].

İqtisadi fəaliyyətin növləri	2005	2011	2012	2013	2014
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	4062.3	4 375.2	4 445,3	4521.2	4602.9
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1573.6	1 657.4	1 673,8	1677.4	1691.7
Mədənçıxarma sənayesi	42.3	41,2	41,8	42.3	41.5
Emal sənayesi	198.4	210,3	215,6	224.1	227.1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	27.9	30,8	31,2	32.3	29.8
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	23.9	24,6	24,7	25.7	25.8
Tikinti	211.9	308,9	321,8	325.5	334.1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	634.8	635,4	646,8	664.0	681.9
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	174.6	181,8	182,7	183.8	185.1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	25.1	48,1	48,9	49.2	55.7

İnformasiya və rabitə	32.3	58.0	58,7	58.1	59.2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	18.1	26,3	26,9	30.6	32.8
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	82.1	71,2	74,8	79.4	85.6
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	43.4	46,7	54,6	56.3	58.5
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	38.7	47,4	49,2	52.4	53.7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	256.6	281	281,7	282.3	285.2
Təhsil	345.1	349,9	349	366.2	367.3
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	188.8	165,2	165,4	171.8	176.5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	52.4	60,3	61,1	61.8	67.8
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	92.3	130,7	136,6	138.0	143.6

2 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, məşğul əhalinin daha çox hissəsi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda, tikintidə, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmirində, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminatda, təhsildə, həmçinin əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi üzrə iqtisadi fəaliyyətdə çalışır. Belə ki, 2005-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda məşğul olanlar ümumi məşğul əhalinin 38.7%-i təşkil edirdisə, 2013-cü ildə bu 37.1%, 2014-cü ildə isə 36.7% təşkil etmişdir. 2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə tikintidə məşğul olanların payı 5.2%-dən 7.3%-ə yüksəlmişdir.

Təhlil edilən dövrdə iqtisadi fəaliyyətin növlərindən ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində sahibkarlar üçün cəlbedici olmuşdur. Belə ki, 2005-ci ilə məşğul olanların 15.6%-i, 2014-cü ildə isə 14.8%-i bu sahədə çalışmışdır.

2005-ci ildə təhsil sahəsində çalışanlar məşğul əhalinin 8.5%-i, 2014-cü ildə isə 8%-i təşkil etmişdir. Rəsmi statistikanın məlumatlarından görüncə kimi, 2005-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında məşğul olanların 74.3%-i 2014-cü ildə isə 73.0%-ikənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, tikint, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat və təhsil sahələrinin payına düşmüşdür.

İqtisadiyyatda məşğul olanların sayına bütün mülkiyyət formalı müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda, kəndli (fermer) təsərrüfatlarında çalışanlar, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar daxildir. Rəsmi statistikanın məlumatları 2005-2014-cü illərdə mülkiyyət

formaları üzrə məşğul əhalinin quruluşunda müəyyən dəyişikliklərin olduğunu göstərir. Belə ki, 2005-ci ildə məşğul əhalinin 1229.8 min nəfəri, yəni 30.3%-i dövlət, 2832.5 min nəfəri, yəni 69.7%-i qeyri-dövlət sektorunda çalışırdısa, 2013-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 1169.4 min nəfər (25.9%) və 3351.8 min nəfər (74.1%), 2014-cü ildə isə 1178.2 min nəfər (25.6%) dövlət, 3424.7 min nəfər, yəni 74.4% -i isə qeyri-dövlət sektorunda çalışmışdır. Qeyri dövlət sektorunun tərkibində xüsusi mülkiyyətə aid müəssisə və təşkilatlarda çalışanların xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 50.1%, 2014-cü ildə isə 49.6% olmuşdur. Təhlil edilən dövrdə sərbəst mə.ğul əhalinin sayıda 687.2 min nəfərdən, 1014.8 min nəfərə yüksəlmişdir, yəni müqayisə edilən dövrdə 47.7% artmışdır. Deməli, araşdırma göstərir ki, ölkənin əmək bazarında bazar iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun meyillər formalaşmış və bu sahədə işlərin fəallaşdırılması istiqamətində ciddi əsaslar yaranmışdır.

Beləliklə, təcrübə göstərir ki, cəmiyyətdə məşğulluğun tənzimlənməsinin başlıca məqsədli funksiyası işçi qüvvəsinə tələbin genişləndirilməsi və səmərəli işçi qüvvəsi təklifini dəstəkləməkdən ibartdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Məşğullu haqqında” Azərbaycan Respublikasında qanununda işsizlikdən müdafiə sahəsində dövlətin təminatı və onun hüquqi, iqtisadi və təşkilatı şərtləri təsbit edilmişdir. Əmək bazarında məşğulluğun iki tip siyasəti - fəal və passiv fəqləndirilir. Məşğulluğun fəal siyasəti iş yeri uğrunda mübarizədə insanların rəqabətqabliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və əmək bazarının fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına, passiv siyasət isə əmək bazarının bütün iştirakçılara dövlət tərəfindən müəyyən sosial təminatın göstərilməsinə istiqamətlənir. Məşğulluq sahəsində müsbət nəticələrə nail olan ölkələrin təcrübəsi bu iki modeldən birgə istifadənin daha yaxşı nəticələr verdiyini subut edir. Lakin fikrimizcə, iqtisadi inkişafın hər bir mərhələsində onlardan daha optimal formada istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Növbəti mərhələdə Ölkənin iqtisadi inkişafında innovasiya yönümlüyə üstünlük verilməsi, təbii ki, məşğulluq sahəsində fəal siyasətin önəmini qeyd etməyə imkan verir. Lkin belə şəraitdə əhalinin işsiz hissəsinin sosial təminatının daha səmərəli təşkil edilməsinə də diqqət yetirilməsi zəruridir.

§2.2. Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasının statistik təhlili

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların keyfiyyətə yeni mərhələsi bazar münasibətlərinin daha da inkişafı və dərinləşməsi, onun innovasiya xarakterinin gücləndirilməsidir. Bu isə əhəmiyyətli şəkildə səmərəli dövlət tənzimlənməsini, makroiqtisadi sabitliyi, inflyasiyanın nəzarətə götürülməsini, struktur dəyişiklikləri, işgüzar fəallığın gücləndirilməsini, yeni texnoloji məhsulların istehsalı sahələrinin inkişaf etdirilməsini, inforasiya - kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqini, insan kapitalının inkişafını və s.zəruri edir. Bu tədbirlərin tədricən həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda bazar fəaliyyəti mexanizminin formalaşmasının obyektiv proseslərini əmələ gətirir ki, bu da səmərəliliyin yüksəldilməsini və sosial yönümlülüyn gücləndirilməsini təmin edən struktur dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu, sosial-iqtisadi proseslər qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birini şərtləndirir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyat səviyyəsinin sosial normativləri bazasında qurulan əhalinin sosial müdafiəsi, onun pul gəlirlərinin həcmi, dinamikası və diferensasiyası, habelə insanın həyat fəaliyyətinin digər şəraiti məsələlərinin statistik öyrənilməsi olduqca zəruridir. Məlumdur ki, iqtisadiyyatda mal və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin qalxması (yəni inflyasiya prosesinin baş verməsi) ev təsərrüfatı büdcəsinə, onların sərəncamında qalan pul gəlirlərinə, bir sözlə həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məlumdur ki, mal və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin artım tempi əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinin artım tempini qabaqlayarsa onda əldə edilmiş nəticənin heş bir müsbət təsiri olmayaaqdır. Ona görə də dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində buna xüsusi fikir verilmişdir. Ölkənin pul-kredit siyasətində inflyasiyanın arzuolunan səviyyədə saxlanılması əsas vəzifə kimi səciyyələndirilir. Rəsmi statistikanın məlumatları ölkədə istehlak mallarının və xidmətlərin qiymətinin sosial-iqtisadi inkişafı stimullaşdıran səviyyəsinin formalaşdırıldığını göstərir. Belə ki, ölkədə istehlak mallarının və xidmətlərin qiymət indeksi 2010-cu ildə 105.7%, 2011-ci ildə 102.9%, 2012-ci ildə 101.1%, 2013-cü ildə 102.4%, 2014-cü ildə isə 101.4% təşkil etmişdir.

Ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas amillərindən biri də bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin daha da dərinləşməsi və inkişafıdır. Son illərdə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl işlər nəticəsində əhalinin gəlirlərinin quruluşunda mühüm meyllərin formalaşmasına və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır. Burada müşahidə edilən meyl gəlirlərin quruluşundan sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olmaların xüsusi çəkisinin artmasıdır. 90-cı illərin əvvəllərində pul gəlirlərinin təxminən 70%-ni əmək haqqı gəlirləri təşkil edirdisə, son illərdə gəlirlərin 60-65%-i sahibkarlıq fəaliyyətinin hesabına əldə edilmişdir (Cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

2000-2009-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin həcm və quruluşunun dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər, mln. manat[20,21].

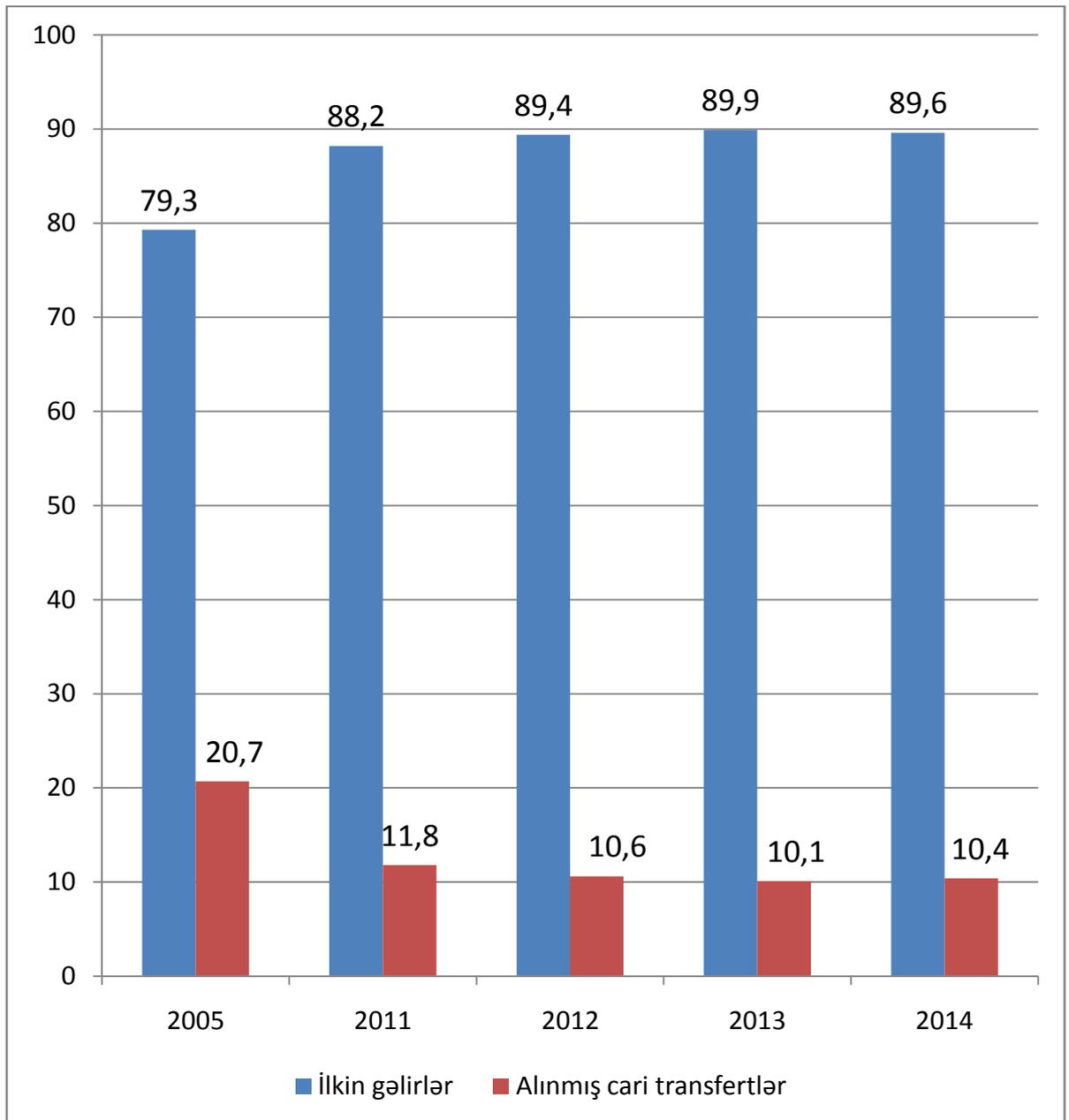
Göstəricilər	2005	2011	2012	2013	2014
Gəlirlər-cəmi	8063.5	30524.6	34769.5	37562.0	39360.7
İlkin gəlirlər	6394.2	26861.9	31181.4	33830.0	35276.8
o cümlədən:					
İşçilərə əmək ödənişləri	2954.8	8020.0	9224.9	10077.0	10721.9
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	3432.6	18543.9	21140.8	22801.5	23595.8
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	6.8	298.0	815.7	951.5	959.1
Alınmış cari transferlər	1669.4	3662.7	3588.1	3732.0	4083.9

Ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi (%)

Gəlirlər -cəmi	100,0	100.0	100.0	100.0	100.0
İlkin gəlirlər	79.3	88.2	89.4	89.9	89.6
o cümlədən:					
İşçilərə əmək ödənişləri	46.2	30.0	29.6	29.6	30.3
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	53.7	68.8	67.8	67.5	66.9
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	0.1	1.1.	2.6	2.8	2.7
Alınmış cari və əsaslı transferlər	20.7	11.8	10.6	10.1	10.4

Rəsmi statistikanın məlumatlarından görünür ki,2005-ci ildə əhalinin gəlirlərinin həcmi təxminən 8 mlrd. manat, 2011-ci ildə 30.5 mlrd. manat, 2013-cü ildə 37.6

mlrd. manat, 2014-cü ildə isə 39.4 mlrd. manat təşkil etmişdir. 2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə əhalinin gəlirlərinə təxminən 5 dəfə, 2011-ci ilə nisbətən 29.1%, 2013-cü ilə nisbətən isə 4.8% artım xas olmuşdur. Bu dövrdə əhalinin gəlirlərinin əsas hissəsini ilkin gəlirlər təşkil etmişdir. 2005-ci ildə əhalinin gəlirlərinin tərkibində ilkin gəlirlərin payı 79.3%, 2013-cü ildə 89.9%, 2014-cü ildə isə 89.6% olmuşdur. Əhalinin gəlirlərinin əsas hissəsinin ilkin gəlirlər təşkil etdiyini əyani formada 2 saylı sütunlu qarfiq daha əyani göstərir (Şəkil 2.2).

Şəkil 2.2. 2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin tərkibi, %

Təhlil edilən dövrdə əhalinin pul gəlirinin formalaşma mənbələrinin dinamikasında davamlı artım olmuşdur. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlərin həcmi 2005-ci ildə 3432.6 mln. manat olduğu halda, 2014-cü ildə bu göstərici 23595.8 mln. manat olmuş, yəni təxminən 6.9 dəfə artmışdır.

2005-ci ildə işçilərə əmək ödənişlərinin həcmi 2954.8 mln. manat, 2012-ci ildə 9224.9 mln. manat, 2013-cü ildə 10077.0 mln. manat, 2014-cü ildə 10721.9 mln. manat olmuşdur. 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə işçilərə əmək ödənişlərinin həcmi təxminən 3.6 dəfə, 2012-ci illə müqayisədə 16.3% , 2013-cü illə müqayisədə isə 7% artmışdır.

Ümumi pul gəlirlərinin quruluşunda da maraqlı meyllər nəzərə çarpır. Belə ki, əgər 2005-ci ildə sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər ilkin gəlirin 79.3%-ni təşkil edirdisə, 2011-ci ildə bu artaraq 88.2%-ə 2014-cü ildə isə 89.6%-ə çatmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirin ilkin gəlirdə xüsusi çəkisi də bu dövrdə artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə bu göstərici 53.7%-ə, 2013-cü ildə 67.5%, 2014-cü ildə isə 66.9% təşkil etmişdir.

2005-ci ildən başlayaraq əmək haqqının payı isə əksinə aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2005-ci ildə əmək haqqının payı 46.2%, 2011-ci ildə 30.0%, 2012-ci və 2013-cü illərdə 29.6% təşkil etmişdir. 2014-cü ildə əmək ödənişlərinin əhalinin gəlirlərində payı 30.3% təşkil etmişdir.

Bu dövrdə alınmış cari transfertlərin həcmi azalmışdır. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə alınmış cari transfertlərin xüsusi çəkisi 20.7%-dən 10.4%-ə düşmüşdür. Beləliklə, araşdırma göstərir ki, son dövrlərdə əhalinin ümumi gəlirində sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərin xüsusi çəkisinin kəskin artımı fonunda həyatın sosial standartı kimi çıxış edən əmək haqqının payı xeyli azalmışdır.

Məlumat üçün qeyd edək ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Yaponiyada əhalinin pul gəlirlərində əmək haqqının xüsusi çəkisi 91% ABŞ-da 70,8%, İngiltərədə-62,3%, İsveçdə 61,7%, Almaniyada-58,1% təşkil etmişdir. Rusiyada bu göstərici 44,0% olmuşdur.

Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini, onun səmərəliliyini, habelə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi məqsədilə

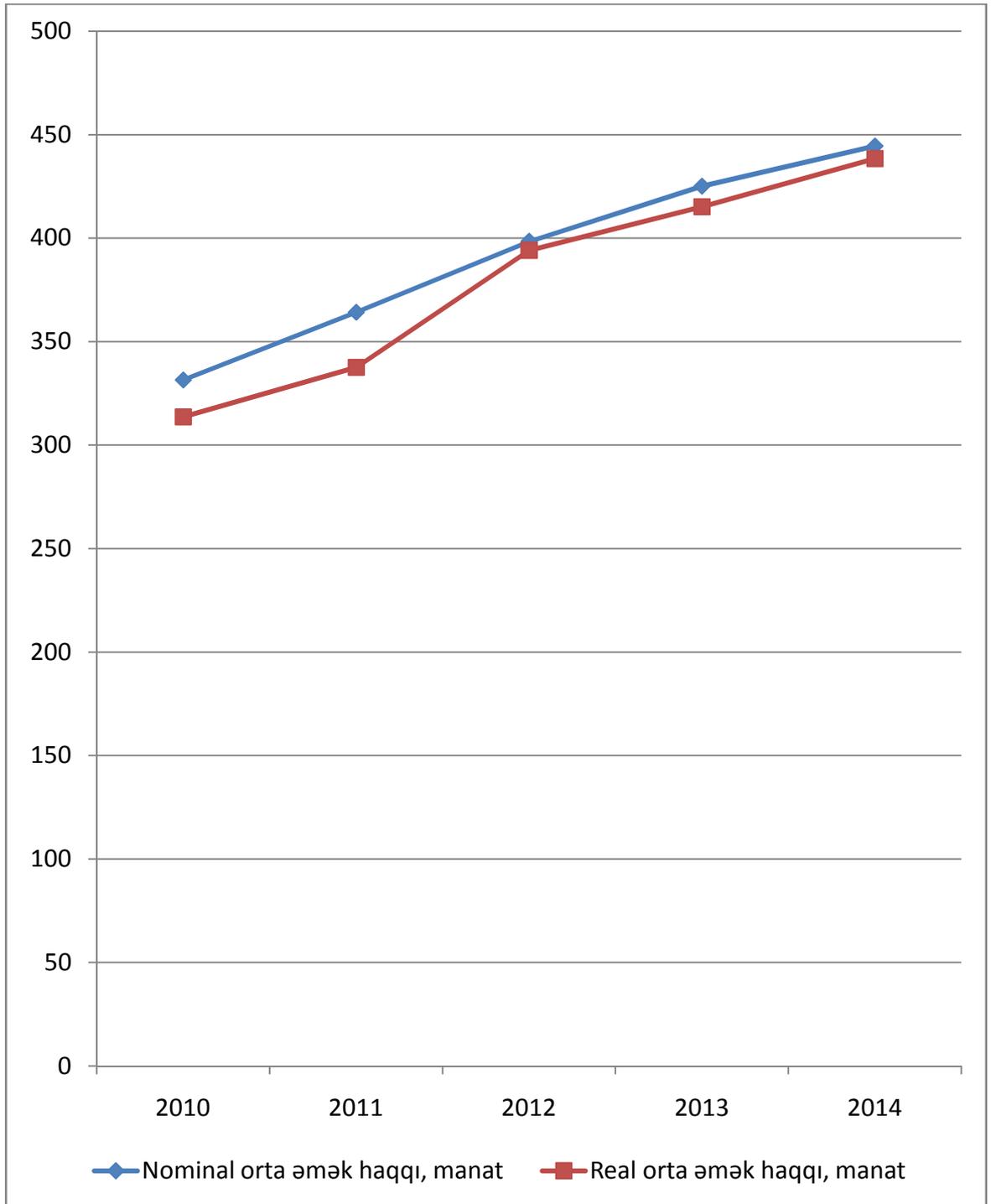
Milli Hesablar Sisteminin tətbiqi institusional vahid kimi ev təsərrüfatlarının xüsusi olaraq öyrənilməsinə zəruri etmişdir. Odur ki, əhalinin həyat səviyyəsini öyrənmək üçün statistika orqanları ölkəmizdə ev təsərrüfatlarının (ailələrin) büdcəsini daimi olaraq tətqiq edir. Əhalinin bu qruplarını tətqiq etmək üçün 2000-ci ilin iyulundan yeni tətqiqat forması isə tətbiq edilmiş və öyrənilən ev təsərrüfatlarının sayı bütün iqtisadi zonaları əhatə etməklə 2200-ə çatdırılmışdır.

Tətqiqat ev təsərrüfatı üzvlərinin bilavastə sorğusu və gündəlik gəlirlər və xərclər barədə yazıların aparılması qaydası ilə keçirilir. Deməli həm mal və xidmətlərin istehsalçısı, həm də fəal istehlakçısı kimi çıxış edən bu institusional vahidlərin iqtisadi davranışı ölkənin ümumi sosial-iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2014-cü ildə istehsal edilmiş təxminən 59 mlrd. manatlıq Ümumi Daxili Məhsulun 34 mlrd. manatını son istehlak xərcləri (57.6%), bunun isə 27mlrd. manatını, yəni 79.4%-ni ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri təşkil etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi əhalinin pul gəlirlərinin mühüm tərkib hissələrindən birini əmək haqqı təşkil edir. Düzdür, Azərbaycanda əmək haqqı əhalinin gəlirlərinin aparıcı hissəsini təşkil etməsədə bu göstəricisinin yüksəldilməsi istiqamətlərdə mühüm işlər görülür və ən başlıcası onun artırılmasının real iqtisadi əsas formalaşır. Belə ki, 2010-cu ildə Azərbaycanda orta aylıq nominal əmək haqqı 331.5 manat, 2011-ci ilə 364.2 manat, 2013-cü ildə 425.1 manat, 2014-cü ildə isə 444.5 manat təşkil etmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2014-cü ildə orta nominal aylıq əmək haqqı təxminən 34%, 2012-ci ilə nisbətən 11.5%, 2013-cü ilə nisbətən isə 4.6% artmışdır.

2010-cu ildə real əmək haqqı (inflyasiya səviyyəsi nəzərə alınmaqla) 313.6 manat, 2011-ci ildə 337.5 manat, 2012-ci ildə 394.1 manat, 2013-cü ildə 415.1 manat, 2014-cü ildə isə 438.4 manat olmuşdur. 2010-cu ilə nisbətən 2014-cü ildə orta nominal aylıq əmək haqqı təxminən 40%, 2012-ci ilə nisbətən 11.2%, 2013-cü ilə nisbətən isə 5.6% artmışdır. Göründüyü kimi son ildə, yəni 2009-cu ildə inflyasiyanın aşağı səviyyəsinə nail olunması real əmək haqqının alıcılıq qabiliyyətinə

müsbət təsir göstərmişdir. 2010-2014-cü illər üzrə bu göstəricilərin dinamikasında müşahidə edilənb meyli 3 sayılı xətti qrafik daha əyani göstərir (Şəkil 2.3).

Şəkil 2.3. 2010-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında nominal və real orta əmək haqqının dinamikası, manat

Əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, sosial təminatını və müdafiəsini gücləndirmək, həmçinin əmək haqqı sistemində yaranmış uyğunsuzluqları aradan qal-

dırmaq üçün ölkədə əməyin ödənilməsi sahəsində aparılan islahatlar dövlətin iqtisadi siyasətində əsas yer tutmuş və bu sahədə müntəzəm olaraq məqsədəuyğun iş aparılmışdır.

Son illərdə iqtisadiyyatın qeyri-dövlət bölməsində muzzdu işçilərin orta aylıq əmək haqqı daimi olaraq artmaqda davam edir. 2010-cu ildə həmin bölmədə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 423.9 manat, 2014-ci ildə isə 571.1 manat təşkil etmiş və ümumi ölkə göstəricisindən 28.4% çox olmuşdur.

4 saylı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2010-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə orta aylıq nominal əmək haqqı həm ölkə üzrə, həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektoru üzrə xeyli artmışdır. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə ölkə üzrə bu artım mütləq ifadə də 113 manat, yəni 34.1%, dövlət sektoru üzrə məvafiq olaraq 78.6 manat və 28.4%, qeyri-dövlət sektoru üzrə isə 147.2 manat və 34.7% artmışdır. Fəaliyyət növləri üzrə də bu cür artım müşahidə olunur. Göründüyü kimi ölkə iqtisadiyyatının davamlı surətdə inkişaf etdirilməsi, onun maliyyə imkanlarının, həmçinin əmək haqqının artırılması istiqamətində həyata keçirilən ciddi tədbirlər həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektorunda çalışan işçilərin əmək ödənişinin səviyyə və dinamikasının artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Cədvəl 2.4.

2010 və 2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında müzdla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı, manat[20,26].

Fəaliyyət növlərinin adı	2010			2014		
	Cəmi	ö cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		Dövlət	Qeyri-Dövlət		Dövlət	Qeyri-Dövlət
Ölkə üzrə o cümlədən:	331.5	276.4	423.9	444.5	355.7	571.1
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	160.3	145.1	189.8	241.3	192.6	325.1
Mədəncixarma sənayesi	1004.7	670.6	1436.4	1753.8	1104.6	2316.0
Emal sənayesi	320.5	337.0	309.5	495.4	542.4	483.0
Elektrik enerjisi, qaz və su yun istehsalı, böllüşdürülməsi və təchizatı	349.4	347.3	381.8	489.3	487.4	618.0

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	197.7	189.1	275.4	331.8	296.0	673.1
Tikinti	505.8	362.0	626.8	626.9	526.2	666.5
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	282.8	255.5	283.2	374.0	232.4	375.4
Nəqliyyat vəanbar təsərrüfatı və rabitə	395.1	350.8	533.9	530.3	487.1	633.8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	333.7	379.0	332.5	463.9	627.0	458.9
İnformasiya və rabitə	531.3	363.5	854.7	735.0	541.3	1047.0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	990.2	732.4	1017.9	1198.8	1498.9	1158.9
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	168.1	141.1	280.4	308.2	280.8	367.0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	592.2	300.6	1244.1	669.7	359.9	1306.3
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	526.7	407.0	773.8	566.6	482.7	675.9
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	376.5	423.3	141.1	479.6	504.2	178.3
Təhsil	271.8	272.2	248.7	298.0	295.8	398.7
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	155.2	151.7	244.8	197.8	189.9	316.8
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	208.4	165.9	992.6	250.1	225.7	605.9
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	280.3	231.6	293.1	400.2	345.2	407.3

2010-ci ildə yüksək orta aylıq əmək haqqı ölkə iqtisadiyyatının mədəncixarma sənayesinə (1004.7 manat), maliyyə və sığorta fəaliyyətinə (990.2 manat), peşə, elmi və texniki fəaliyyətə (592.2 manat), inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsinə (526.7 manat), tikintiyə (505.8 manat), informasiya və rabitəyə (531.3 manat) məxsus olmuşdur. 2014-cü ildə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 1436.4 manat, 626.8 manat, 533.9 manat, 854.7 manat, 1017.9 manat, 1244.1 manat, 992.6 manat təşkil etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyd edilən göstəricilərin dinamikasında müşahidə edilən artım əsasında iqtisadi və sosial siyasətin səmərəliliyi haqqında birmənalı fikir irəli sürmək düzgün deyildir. Bunun üçün həyatın minimum sosial standartlarının səviyyə və dinamikasının statistik təhlili zəruridir. Bu istiqamətdə araşdırma aparmaq məqsədilə ölkədə müəyyən olunmuş minimum əmək haqqının,

orta aylıq əmək haqqının və əhalinin normal təkrar istehsalı üçün zəruri olan xərclərin dəyərini özündə əks etdirən yaşayış minimumunun səviyyə və dinamikasına diqqət yetirmək məqsədə uyğundur.

Məlumat üçün qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayış minimumu həyati minimum tələbatların ödənilməsi normativləri əsasında 4 nəfər üzvü olan ailə üçün müəyyən edilir. Qiymət səviyyəsi nəzərə nəzərə alınmaqla bu yaşayış minimumundan az istehlak edilən ailə «yoxsulluq həddində» olur və sosial kömək alır. Məsələn, ABŞ-da o ailə kasıb hesab edilir ki, onun ümumi gəliri Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin müəyyən etdiyi «normal ərzaq təminatından» 3 dəfə az olsun. Bu, o deməkdir ki, ABŞ-da hətta ən kasıb qidasına öz gəlirlərinin 1/3 hissəsindən çoxunu xərcləməməlidir. Əgər ailə bu normanı keçirsə deməli, onun gəlirləri olduqca azdır. ABŞ-da illik gəliri 10509 dollar olanlar mütləq kasıb, 11208 dollar olanlar isə nisbətən kasıb hesab edilir. Bu metodikaya uyğun olaraq ABŞ-da kasıblıq həddində 30 mln. insan yaşayır.

Minimum əmək haqqının iqtisadi mahiyyəti işçi qüvvəsinin qiymətinin aşağı sərhəddini göstərməkdir. Bunun həcmi işçinin ən zəruri tələbatlarını ödəmək üçün kifayət etməlidir. İşçi qüvvəsinin dəyərinin ödənilməsi xərcləri qida, geyim, məişət əşyalarına, habelə mənzilin saxlanmasına, tibbi xidmətə, ümumi və peşəkar təhsilə, həm əmək fəaliyyətində, həm də ondan sonrakı işçinin sosial ehtiyaclarına yönəldilən xərcləri nəzərdə tutur.

Minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi haqqında Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) qəbul etdiyi bir sıra konvensiyalar mövcuddur. («Minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi mexanizmi haqqında» 28 saylı «Minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi metodikası haqqında» 30 saylı konvensiyası və s.).

Minimum əmək haqqı konsepsiyasının məcburi qəbul edilməsi BƏT-nin 1971-ci ildə qəbul etdiyi 131 saylı konvensiyasında təsdiq edilmişdir. BƏT minimum əmək haqqının həcmi hesablayarkən, onun əsasında işçinin və onun ailəsinin tələbatlarının, ölkədə əmək haqqının ümumi səviyyəsinin, milli gəlirin səviyyəsi və artım tempinin, məşğulluğun səviyyəsinin durmasını tövsiyyə edir. BƏT-nin 117 saylı konvensiyası yaşayış minimumunu hesablayarkən «işçilərin ailələrinin əsas tələbatlarına (qida

məhsulları, onların kaloriliyi, mənzil, geyim, tibbi xidmət və təhsil)» əsaslanmasını (istiqamətlənməsini) tövsiyyə edir.

Avropa Birliyinin Beynəlxalq Komissiyası minimum əmək haqqının ən ədalətli səviyyəsinin ölkədəki orta aylıq əmək haqqının 68%-nə bərabər olmasını qəbul edir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, Şərqi Avropanın bir sıra ölkələrində iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi dövrdə əhalinin yoxsulluqdan müdafiəsi məqsədilə minimum əmək haqqından və yaşayış minimumundan istifadə edilmişdir. Bu yolun reallığını və müsbət səmərəsini Çexiyanın təcrübəsi sübut edir. 1991-ci ildə orada yaşayış minimumu haqqında qanun qəbul edilmişdir. Buna müvafiq olaraq minimum əmək haqqı yaşayış minimumundan 10% yüksək, işsizliyə yardım isə onun səviyyəsində müəyyən olunmuşdur.

Həyatın dəyəri artdıqca minimum əmək haqqı da indeksləşdirilmişdir. Hazırda Çexiyada əhalinin 3%-i kasıblıq həddindən aşağı yığıyır, orta gəlir isə 1990-cı ilin səviyyəsinin 80-90%-ni təşkil edir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dövləti əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi istiqamətində xeyli müddətdir ki, əsaslandırılmış və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq tədbirlər həyata keçirir. Elə bunun nəticəsidir ki, 2005-ci ildə ölkədə yoxsulluq həddi 42.6manat qəbul edilmişdirsə, 2010-cu ildə bu hədd 98.7 manat, 2011-ci ildə 107.2 manat, 2012-ci ildə 119.3 manat, 2013-cü ildə 125.2, 2014-cü ildə isə 129.6 manat səviyyəsində qərarlaşmışdır. Bununla yanaşı bu dövrdə yoxsul əhalinin xüsusi çəkisində xeyli azalmışdır. Belə ki, əgər 2005-ci ildə yoxsulluq səviyyəsi 29.3% idisə, 2010-cu ildə 9.1%, 2011-ci ildə 7.6%, 2012-ci ildə 6.0%, 2013-cü ildə 5.3, 2014-cü ildə isə 5.0% olmuşdur.

Bu istiqamətdə daha əsaslandırılmış nəticələr əldə etmək məqsədilə ölkədə istehsal edilmiş milli gəlirin hansı hissəsinin əməyin ödənilməsinə yönəldiyini, onun inkişaf meylini və dinamikasını, habelə əhalinin gəlir səviyyəsini xarakterizə edən digər göstəriciləri statistik araşdırmaq zəruridir (Cədvəl 2.5). Rəsmi statistikanın məlumatları 2005-2013-cü illərdə ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğinin dinamikasında xeyli dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2014-ci ildə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğ

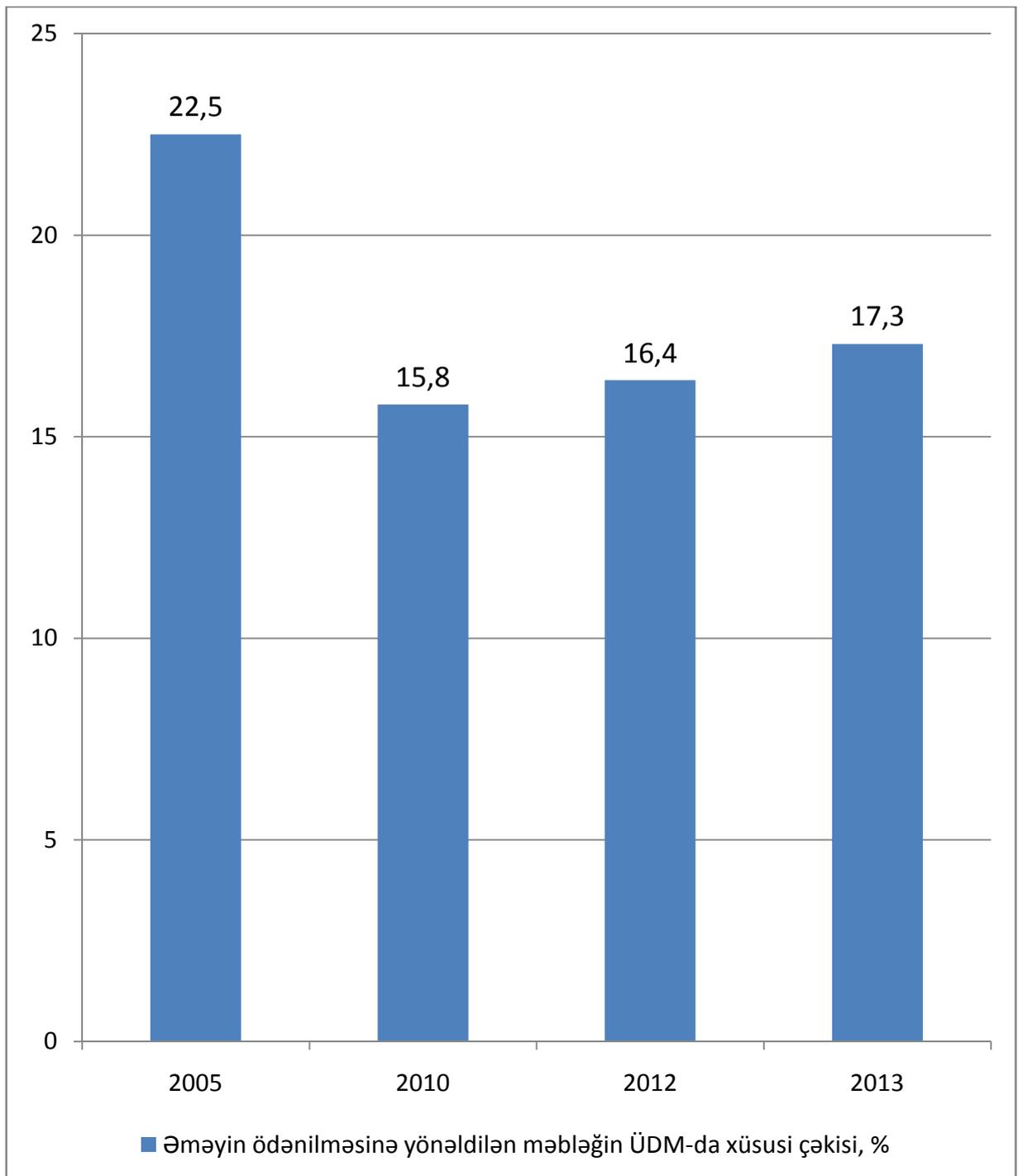
mütləq ifadədə 7256.5 mln. manat yaxud 2.6 dəfə, onun adambaşına düşən məbləği müvafiq olaraq 735.8 manat yaxud 2.2 dəfə artmışdır. 2005-2013-cü illərdə bu göstəricilərdə artım ildə orta hesabla müvafiq olaraq 8.2% və 7.6% olmuşdur. 2005-ci ildə ölkə üzrə əməyin ödənilməsinə yönəldilən hissə ümumi əlavə dəyərin 24.5%-nə, 2010-cu ildə 15.8%-nə, 2012-ci ildə 16.4%-ə, 2013-cü ildə isə 17.3%-ə, bərabər olmuşdur. Göstəricilərin dinamikası son illərdə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin ümumi əlavə dəyərdə payının azaldığını göstərir. Deməli son illərdə ümumi daxili məhsulun əmək haqqı şəklində əhalinin sərəncamına daxil olan hissəsi xeyli azalmışdır. Bu dinamikanı xətti qrafik daha əyani göstərir (Şəkil. 2.4).

Cədvəl 2.5

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğinin və əhalinin sərəncamında qalan ümumi gəlirin dinamikası

Göstəricilər	2005	2010	2012	2013
Ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləği (mln. manat)	2820.5	6820.4	8961.2	10077.0
Əməyin ödənilməsinin hər nəfərə düşən məbləği (manat)	327.5	748.6	957.8	1063.3
Əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin ÜDM-da xüsusi çəkisi(%)	22.5	15.8	16.4	17.3
Sərəncamda qalan ümumi gəlir(mln. manat)	12115.8	40811.1	52050.7	55696.4

İnstitusional vahidlərin son istehlak və yığılı üçün nəzərdə tutulan sərəncamda qalan ümumi gəliri 2005-ci ilə nisbətən 2014-ci ildə mütləq istifadə 43580.6 mln. manat yaxud 3.6 dəfə, 2013-cü ilə nisbətən isə 3645.7 mln. manat

Şək 2.4. 2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisinin dinamikası, %

yaxud 7.0% artmışdır. 2005-2013-cü ildə sərəncamda qalan ümumi gəlirin orta illik dəyişməsi 110.0% təşkil etmişdir.

Əhalinin büdcəsinə təmiz şəkildə daxil olan, yəni sərəncamda qalan xalis gəlir 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə 4.9 dəfə, 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə isə 7.3% artmışdır.

Ev təsərrüfatlarının şəxsi isehlak və yaşayış səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də aylıq pul gəlirlərinin alıcılıq qabliyyətidir. Yəni bu, orta aylıq adambaşına pul gəlirlərinin mal ilə ekvivalentini göstərir (Cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərinin alıcılıq qabliyyəti, kq-la[20,21].

	2005	2011	2012	2013	2014
Buğda unu	172	279	298	311	383
Buğda çörəyi	158	266	294	316	338
Düyü	83	106	122	130	141
Makaron məmulatı	91	126	145	147	167
Kartof	185	244	281	286	288
Kələm	188	263	294	298	338
Xiyar	133	168	193	195	230
Pomidor	110	121	139	141	185
Meyvə, giləmeyvə	65	95	110	111	121
Mal əti	16	27	27	28	30
Qoyun əti	15	24	24	25	26
Toyuq əti	22	41	47	50	58
Təzə balıq	32	30	35	37	39
Süd, litr	159	200	227	244	261
Xama və qaymaq	25	37	42	43	46
Mal-qara yağı	18	28	32	35	36
Pendir	30	42	48	48	51

Yumurta, ədəd	597	1038	1091	1130	1278
Qənd-şəkər tozu	101	141	159	185	198
Bitki yağı	34	75	79	86	91
Marqarin	34	67	73	79	83

6 saylı cədvəlin məlumatlarında göründüyü kimi 2005-2014-cü illərdə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin alıcılıq qabiliyyəti artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə ev təsərrüfatlarının orta aylıq adambaşına pul gəlirləri ilə 172 kq buğda unu, 158 kq buğda çörəyi, 83 kq düyü, 185 kq kartof, 16 kq mal əti, 159 litr süd, 30 kq pendir, 597 ədəd yumurta və 34 kq bitki yağı almaq olurdusa, 2014-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 383 kq; 338 kq; 141 kq; 288 kq; 30 kq; 261 litr, 51 kq; 1278 ədəd, 3198 kq təşkil etmişdir. Göründüyü kimi son illərdə əhalinin alıcılıq qabiliyyətində xeyli irəliləyişlər nəzərə çarpır.

Araşdırma göstərir ki, əhalinin pul gəlirlərinin dinamikasında xeyli artım vardır. Lakin bunun kontekstində Ümumi Daxili Məhsulun əməyin ödənilməsi şəklində daha az hissəsi əhalinin sərəncamına daxil olur. Hesablamalar göstərir ki, 2014-cü ildə əhalinin 25%-nin hər nəfərinə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 165.7 manatdan az, 25%-nin 165.7-191.5 manat arasında, 25%-nin 191.5-242.6 manat arasında, qalan 25%-nin isə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 242.6 manatdan çox olmuşdur. Əhalinin yarısının hər nəfərinə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 191.5 manatdan az, yarısının ki, isə ondan çox təşkil etmişdir. Digər tərəfdən də 2014-cü ildə ölkə əhalisinin 65.3%-nin aylıq pul gəliri 190 manatla 200 manat arasında tərəddüd edilmişdir. Bununla yanaşı əhalinin 87.3%-nin aylıq pul gəlirləri 225-250 manat arasında olmuşdur. Bu qrup üçün orta gəlir 237.5 manat olmuşdur ki, bu da yaşayış minimumundan 2.3 dəfə çoxdur və orta aylıq əmək haqqının isə 53.4% - nə bərabərdir.

Beləliklə, əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən bəzi göstəricilərin və həyatın sosial standartlarının dərin və hərtərəfli statistik təhlili göstərir ki, ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin nəticələri səmərəli olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bəyan etdiyi ülvi niyyətlərdən biri də

ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Konstitusiyanın «sosial inkişaf və dövlət» adlı 16-cı maddəsində Azərbaycan dövlətinin və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalması vəzifəsi qeyd edilir. Göründüyü kimi ölkə konstitusiyasında təsbit olunmuş vətəndaşların sosial hüquqları beynəlxalq normalara əsaslanır. Belə ki, Sosial Tərəqqi və İnkişaf Deklarasiyasında sosial tərəqqi və inkişaf siyasətinin əsas məqsədlərinin əməyə görə ədalətli haqq ödənilməsində hansısa diskriminasiyaya (hüquq pozulmalarına) yol verilməməsinin təmin edilməsindən, lazımı həyat səviyyəsinin təmin etmək üçün yüksək səviyyədə minimum əmək haqqının müəyyən edilməsindən, aclıq və yoxsulluğun aradan qaldırılmasından ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Deklarasiya dövləti həyat səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsinin, habelə gəlirlərin ədalətli və bərabər bölgüsünün təmin edilməsinə istiqamətləndirir. Bu beynəlxalq müddəalar bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə həyata keçirilən gəlirlərin və əmək haqqının sosial siyasətinin əsasıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqlarının beynəlxalq deklarasiyasının və sosial tərəqqi və inkişaf deklarasiyasının müddəaları tamamilə öz əksini tapmışdır. Ona görə də Azərbaycan dövləti sosial-iqtisadi siyasətində insan amilinə önəmli yer verir və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inamla irəliləyir.

§2.3. Azərbaycanda əhalinin sosial təminatının müasir vəziyyətinin statistik təhlili

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin ən mühüm üsürlərindən biri əhalinin sosial təminatı və müdafiəsidir. Bunlara pensiya sistemi, sosial kömək və yardımlar və cüzəştli və pulsuz sosial xidmətlərin göstərilməsi daxildir.

Pensiya təminatı daha geniş yayılmışdır. Hazırda ölkədə pensiya sistemi 1291 min nəfər əhalini əhatə edir. Pensiya təminatı mütləq (dövlət) sosial sığortanın növlərindən biridir. Bu növ sığortanın mütləq xarakterliyi aşağıdakılarla müəyyən

olunur. Birincisi, sığorta ödəmələrinin məcburiliyi, ikincisi, ödəmələrin vaxtında daxil olmasına və düzgünlüyünə dövlət nəzarətinin olması, üçüncüsü, əhalinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş normalara görə sosial köməyin müxtəlif növləri ilə təmin edilməsi.

Pensiya sisteminin fəaliyyət göstərməsi əsasən Pensiya Fondunun vəsaitləri hesabına təmin edilir və o, ölkənin büdcədən kənar maliyyə - kredit sistemində aid edilir.

Onu da qeyd etmək ki, digər sferalarda olduğu kimi pensiya sahəsində də islahatlar aparılır. Aparılan islahatların əsas məğzini bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən və öz üstünlükləri ilə diqqəti cəlb edən pensiya sisteminin ölkədə formalaşdırılmasıdır. Müasir dövrdə ölkədə pensiya təminatının yeni konsepsiyasının işlənilib hazırlanması üzrə ciddi işlər gedir. Üç səviyyəli pensiya sistemi yaradılır. Birinci iki səviyyə dövlət pensiyasıdır. Yəni qocalığa yaxud əmək qabiliyyəti olmadığına görə baza və əmək pensiyası. Üçüncü səviyyə işverənlərin və işçilərin ödəmələri hesabına formalaşan qeyri - dövlət pensiyası. Sığorta haqlarının fərdiləşdirilmiş uçotu tətbiq edilir. Bu zaman pensiya sisteminin fəaliyyətinin əsas prinsipi pensiya təminatının şərtlərinin və normalarının dövlətin iqtisadi imkanları və iqtisadi fəal əhalinin sayı ilə əlaqələndirilməsidir.

Sosial təminat sferasında dövlətin faktiki imkanlarının əsas göstəricisi yardım və sosial köməyə yönəldilən xərclərin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi, uşaqlara ödənilən yardımların əhalinin ümumi pul gəlirlərində və Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi göstəriciləridir.

Azərbaycanda yaşlı vətəndaşlarının gəlirlərinin başlıca mənbəyi pensiyadır. Fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə görə pensiyanın iki növü- əmək və sosial pensiya müəyyən olunmuşdur. Buna uyğun olaraq statistikada göstəricilər sistemində bu iki bloka müvafiq olaraq formalaşdırılmışdır.

Əmək pensiyası iş stajına görə müəyyən olunur. Əmək pensiyası yaşa, xidmət illərinə, əlliliyə və ailə başçısını itirdiyinə görə təyin olunur.

Yaşa görə əmək pensiyası əmək qabiliyyətli yaşın yuxarı həddinə çatdıqdan sonra verilir. Bu yaş Azərbaycanda kişilər üzrə 61, qadınlar üzrə isə 56 il qəbul

olunmuşdur. İş stajı kişilər üçün 25 ildən az olmaqla, qadınlar üçün isə 20 il götürülür.

Əmək pensiyasının xüsusi növü xidmət illərinə görə verilən pensiyadır. Bu, pensiya yaşına çatmasından asılı olmayaraq riskli iş şəraitində uzunmüddət fəaliyyət göstərən şəxslərə təyin olunur.

Əlillik əhalinin spesifik qrupudur. İnsanın əlilliyini tibbi - sosial ekspertizanın nəticəsini özündə əks etdirən sənəd təsdiq edir. Əlilliyi səciyyələndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

- sosial təminat orqanlarında uçota duran əllilərin sayı;
- əlil kimi ilk dəfə qəbul edilən şəxslərin sayı;
- əliliyin səbəbləri üzrə əlil şəxsləri bölgüsü;
- əlillik qrupları üzrə əllilərin sayı;
- əlillərə verilən sosial pensiyaları və yardımların məbləği və s.

Məlumdur ki, yeni nəslin dünyaya gətirilməsinin və tərbiyəsinin mühüm sosial institutu ailədir. Ona görə də ailələrin normal həyat səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədilə ailələrə sosial dəstəyin veriləməsi vacibdir. Dövlətin sosial siyasətinin əsas tərkib hissələrindən birini də bu istiqamətdə həyata keçirilən işlər təşkil edir. Bunlara müvafiq olaraq uşaqly ailələrə, əmək qabiliyyətli olmayan və qocalara ünvanlı sosial köməklər göstərilir[13,15].

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq ölkənin sosial - iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Əlbəttə ki, ölkənin iqtisadi imkanları ilə birbaşa bağlı olan sosial təminat və müdafiə stsitemində də mühüm meyllər müşahidə olunmuşdur. Konkret olaraq əhalidə pensiya alanların sayında və onlara təyin olunmuş pensiyaların məbləğində müəyyən dəyişiklər baş vermişdir (Cədvəl 2.7.).

6 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2010- 2015- ci illərdə ölkədə pensiya alanların həm ümumi, həm də pensiyanın növləri üzrə pensiya alanların sayının dinamikasında mühüm meyllər müşahidə olunur. Belə ki, 2010 – cu ildə Azərbaycanda pensiya alanların sayı 1308.4 min nəfər olmuşdursa, 2011 – ci ildə 1292.2 min nəfər, 2013-cü ildə 1272.1 min nəfər, 2014-cü ildə 1277.1 min nəfər,

2014-cü ildə isə 1291.0 min nəfər nəfər təşkil etmişdir.2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə pensiyaya alanların sayı 1.3% azalmış, 2013-cü ilə nisbətən 1.5%, 2014-cü ilə nisbətən isə 1.1% artmışdır.

2010- 2015- ci illərdə Ölkədə pensiya alan şəxslərin sayının dinamikasında müşahidə edilən artımı 1 sayılı xətti qrafik daha əyani göstərir (şəkil. 2.5.).

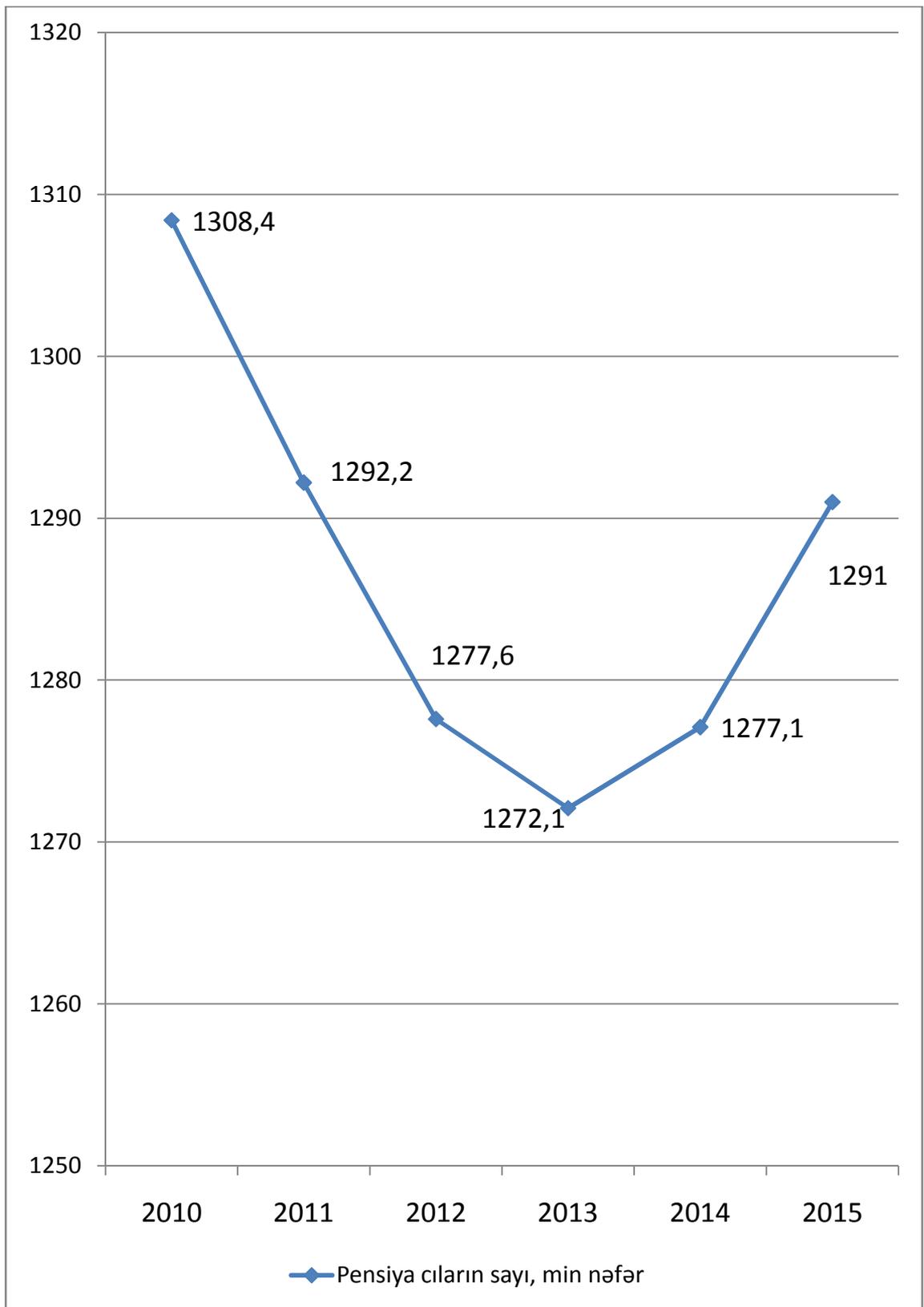
Cədvəl 2.7.

2010- 2015 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiyaçıların sayı,
ilin əvvəlinə, min nəfər[24,26]

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Pensiyaçılar – cəmi	1308.4	1292.2	1277.6	1272.1	1277.1	1291.0
o cümlədən:						
Yaşagörə	858.7	831.1	812.8	800.5	791.3	785.1
Əlilliyə görə	311.8	324.8	331.6	338.2	349.1	365.8
Ailə başçısının itirilməsinə görə	137.9	136.3	133.2	133.4	136.7	140.1

2010 -2015 – ci illərdə Azərbaycanda pensiyaçıların sayına ildə orta hesabla 0.1% azalma xas olmuşdur.

Pensiyanın növləri üzrə pensiya alanların böyük hissəsini qocalığa görə pensiya alanların payına düşür. Belə ki 2010- cu ildə yaşa görə pensiya alanların sayı 858.7 min nəfər, 2013-cü ildə 800.5 min nəfər, 2015-ci ildə isə 785.1 min nəfər təşkil etmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə yaşa görə pensiya alanların sayı 8.6%, 2013-cü ilə nisbətən isə 0.85 azalmışdır. 2010-cu ildə ümumi pensiya alanların sayında yaşa görə pensiya alanların xüsusi çəkisi 65.6% olduğu halda, 2013 və 2015-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 62.9% və 60.8% təşkil etmişdir.

Şəkil. 2.5. 2010- 2015- ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiyaçıların sayı, min nəfər

Pensiya alanların tərkibində əliliyə görə pensiya alanların sayı təhlil edilən dövrdə artmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə əlilliyə görə pensiya alanların sayı 311.8 min nəfər, 2011-ci ildə 324.8 min nəfər, 2013-cü ildə 338.2 min nəfər, 2015-ci ilə 365.8 min nəfər təşkil etmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə əlilliyə görə pensiya alanların sayı 17.3%;, 2014-cü illə müqayisədə isə 4.8% artmışdır. Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya alanların sayı 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə 1.6%, 2014-cü illə müqayisədə isə 2.5% artmışdır.

Ölkədə həyata keçirilən sosial - iqtisadi siyasətin məqsədi əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Tədqiq edilən dövrdə aparılan işlər, xüsusilə minimum aylıq əmək haqqının yüksəldilməsi nəticəsində təyin olunan aylıq pensiyaların məbləği də artmışdır (cədvəl 2.8.). Minimum aylıq əmək haqqının artırılması ilə əlaqədar «Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan işçilərin Vahid Tarif Cədvəli ilə müəyyən edilmiş aylıq tarif (vəzifə) maaşlarının tənzimlənməsi haqqında» qərara uyğun olaraq büdcə təşkilatlarında çalışanların əmək haqları artmışdır.

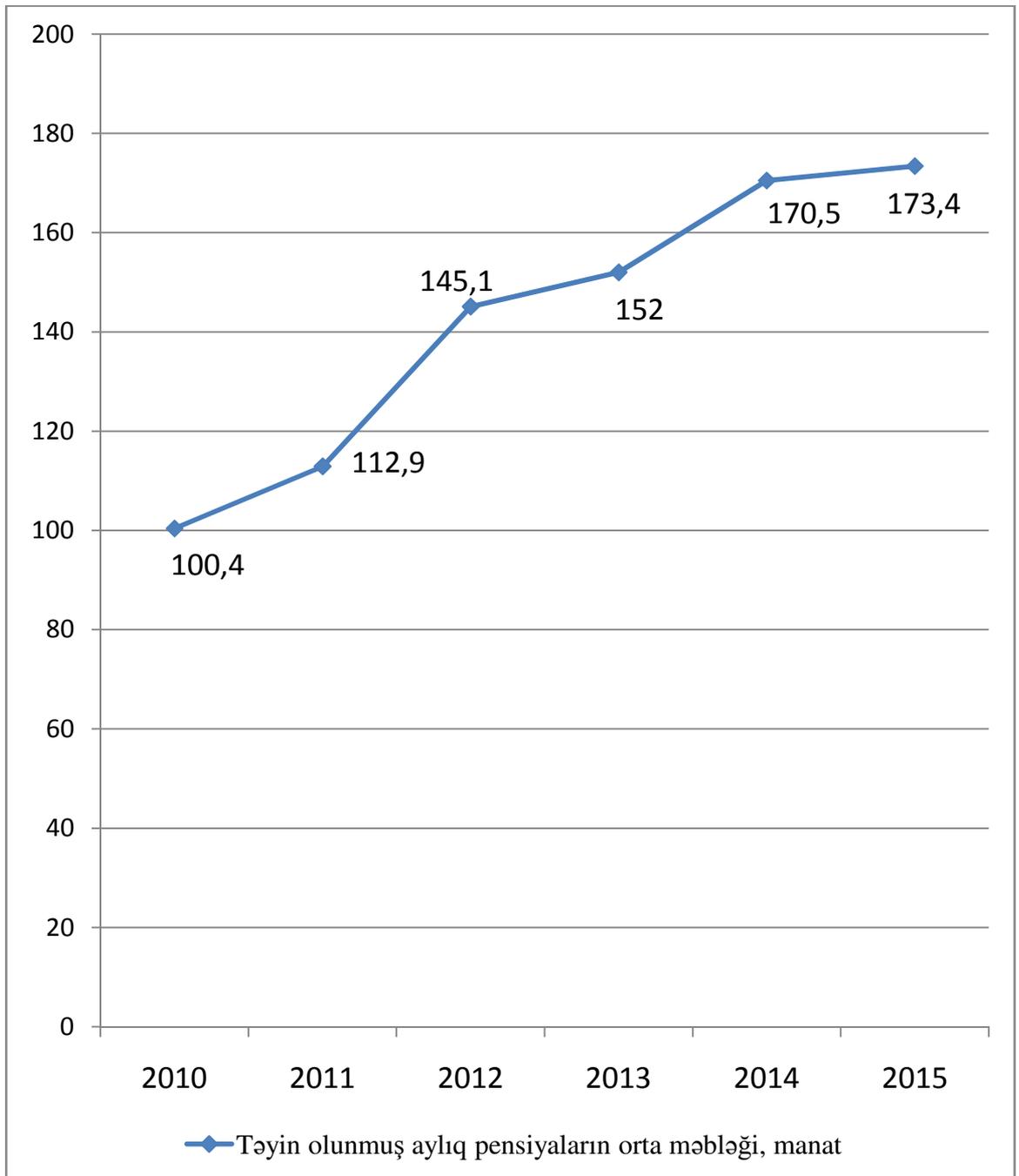
Cədvəl 2.8.

2010-2015 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təyin olunmuş pensiyaların orta məbləği, ilin əvvəlinə, manat[20,21]

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Pensiyaçılar – cəmi	100.4	112.9	145.1	152.0	170.5	173.4
o cümlədən:						
Yaşa görə	104.4	117.6	160.1	168.5	187.8	192.4
Əlilliyə görə	98.5	110.7	126.1	129.8	148.4	149.4
Ailə başçısının itirilməsinə görə	80.1	89.2	101.0	109.2	126.2	130.0

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2015- ci ildə ölkədə təyin olunmuş aylıq pensiyanın məbləği 2010-cu ilə nisbətən 72.7%, 2013- cü ilə nisbətən 14.1%, 2014-cü illə müqayisədə isə bu artım 1.7% təşkil etmişdir.

2010- 2015 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təyin olunmuş aylıq pensiyaların məğləğinin artan xətlə inkişafını 5 saylı qrafik daha əyani göstərir (şəkil 2.6.).

Şəkil 26. 2010- 2015 - ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, min manat

Rəsmi statistikanın məlumatları pensiyanın bütün növləri üzrə təyin olunmuş aylıq məbləğinin artdığını göstərir. Belə ki, yaşa görə təyin olunmuş aylıq pensiyanın orta məbləği 2010–cu ildə 104.4 manat, 2012-ci ildə 160.1 manat, 2014-cü ildə 187.8 manat, 2015-ci ildə isə 192.4 manat olmuşdur. 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə yaşa görə pensiyanın orta məbləği 88 manat, yəni 84.3%, 2012-ci illə müqayisədə 32.3 manat (20.2%), 2014-cü illə müqayisədə isə 4.6 manat, yəni 2.4% artmışdır.

Təhlil edilən dövrdə əlilliyə görə təyin olunmuş pensiyanın orta məbləğine də artım meyli xarakterik olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə bu növ pensiyanın məbləği 51.7%, 2012-ci ilə nisbətən 18.5%, 2014-cü ilə nisbətən isə 0.7% artmışdır.

2015-ci ildə ailə başçısının itirilməsinə görə təyin olunmuş pensiyanın məbləği 2010-cu illə müqayisədə 62.3%, 2013-cü illə müqayisədə 19%, 2014-cü illə müqayisədə isə 3% artmışdır.

Bu dövrdə əhalinin həyat səviyyəsinin mühüü ünsürlərindən biri kimi çıxış edən yardım və müavinətlərin həcm və dinamikasında da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu istiqamətdə statistik təhlili həyata keçirmək üçün 4 saylı cədvəlin məlumatlarından istifadə edək (cədvəl 2.9.).

Cədvəl 2.9.

2010– 2014 cü illərdə Azərbaycan Respublikasında dövlət tərəfindən əhaliyə verilən ayrı – ayrı müavinətlər[20,21].

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014
Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət alan şəxslərin sayı, min nəfər	38.6	40.4	45.5	49.0	49.8
Məbləği, min. manat	2673.9	3239.2	3620.0	4153.5	4419.2
3 yaşına çatanadək uşaqlara qulluqla əlaqədar müavinət alan şəxslərin sayı, min nəfər	35.6	39.3	41.8	38.7	38.2
Məbləği, min. manat	5026.9	5086.6	5182.5	5805.0	7371.8

Dəfn üçün müavinət alan şəxslərin sayı, min nəfər	41.5	40.2	39.9	39.5	41.5
Məbləğ, mln. manat	9380.6	10027.7	9934.8	10278.4	12199.0

Rəsmi statistikanın məlumatlarından görünür ki, 2010 - 2014 - cü illərdə ölkədə dövlət tərəfindən müavinət alanların sayında və müavinətlərin məbləğində nə sabit azalma, nə də artma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2010 – cü ilə nisbətən 2014 – cü ildə uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət alan şəxslərin sayı 29%, müavinətin məbləği 65.5% artmışdır. Son illərlə müqayisədə də artımın müşahidə edilmişdir. 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət alan şəxslərin sayı 1.6%, məbləği isə 6.4% artmışdır.

3 yaşına çatanadək uşaqlara qulluğa görə müavinət alanların sayı 2010-cu ilə nisbətən 2014-cü ildə 7.3%, müavinətin məbləği isə 46.7% artmışdır. Son illə, daha doğrusu 2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 3 yaşına çatanadək uşaqlara qulluğa görə müavinət alanların sayı 1.2% azalmış, məbləği isə əksinə 27% artmışdır. Dəfn üçün müavinət alan şəxslərin sayı son illərlə müqayisədə artmışdır. Belə ki, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə bu növ müavinət alan şəxslərin sayı 5.1%, məbləği isə 18.7% artmışdır. Təhlilin nəticələrindən görüldüyü kimi ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin nəticəsində əhalinin zəif təbəqələrinin və qruplarının sosial vəziyyəti xeyli yaxşılaşmış və insanların həyat fəaliyyətinin zəruri şərtləri təmin edilmişdir.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, sosial dəstəyin bir sıra mexanizmlərinin (sosial təminat, sosial sığorta və sosial yardım) tətbiqi ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Düzdür, bu sahədə dövlət tərəfindən təyin olunan nə pensiyaların, nə də yardım və müavinətlərin məbləği onu əldə edənləri razı salmır. Lakin buna baxmayaraq dövlət özünün sosial siyasətində bu məsələyə xüsusi önəm verir və ölkənin iqtisadi imkanları yüksəldikcə qeyd edilən müavinətlərin səviyyəsi də artacaqdır.

§2.4. Əhalinin sosial vəziyyəti göstəricilərinin proqnozlaşdırılması

Bir çox dinamika sıralarında sonrakı dövrün əvvəlki dövrlərin səviyyəsindən müəyyən asılılığı müşahidə edilir. Dinamika sıralarının ardıcıl səviyyələri arasındakı asılılıq avtokorrelyasiya adlanır. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin proqnozu işlənilib hazırlanarkən dinamika sıralarının səviyyələri arasındakı asılılığın nəzərə alınması alınmış nəticələrin dəqiqlik səviyyəsini xeyli artırır. Avtokorrelyasiya qoşa xətti korrelyasiya əmsalı əsasında hesablanan avtokorrelyasiya əmsalının köməyi ilə qiymətləndirilir. Dinamika sırasının ilkin səviyyəsi ilə, yəni y_t - lə bir dövr sürüşdürülməklə, yəni y_{t-1} , (yaxud y_{n-1}) arasındakı avtokorrelyasiya əmsalını hesablamaq üçün aşağıdakı dsturdan istifadə edilir:

$$r = \frac{y_t y_{t-1} - \bar{y}_t \bar{y}_{t-1}}{\sigma_{y_t} \sigma_{y_{t-1}}}$$

Əgər sonuncu səviyyənin qiyməti birincidən az fərqlənirsə, sürüşdürülən sıranın qısaltılması üçün $y_n = y_1$ kimi qəbul edib şərti olaraq ona əlavə etmək olar. Onda $\bar{y}_t = \bar{y}_{t-1}$ və $\sigma_{y_t} = \sigma_{y_{t-1}}$. Ona görə də onlar eyni bir sıra üçün hesablanır. Belə dəyişiklikdə, avtokorrelyasiya əmsalı aşağıdakı kimi yazılar.

$$r = \frac{y_t y_{t-1} - (\bar{y}_t)^2}{(\sigma_{y_t})^2} \quad \text{yaxud} \quad r = \frac{\sum y_t y_{t-1} - n(\bar{y}_t)^2}{\sum (y_t)^2 - n(\bar{y}_t)^2}$$

Bəzən dinamika sıralarını təhlil edərkən sıranın qonşu səviyyələri arasında deyil, onların orta səviyyədən yaxud trenddən kənarlaşmaları arasındakı avtokorrelyasiyanın olub-olmaması məsələsi ortaya çıxır. Bu halda belə qalıq kəmiyyətlərin cəmi sıfıra bərabər olur. Qeyd edilən sonuncu düsturdan görmək çətin deyil ki, orta səviyyəsi sıfır olan $\bar{y} = 0$ dinamika sırası üçün avtokorrelyasiya əmsalı aşağıdakı kimi ifadə olunacaqdır:

$$r = \frac{\sum y_t y_{t-1}}{\sum y_t^2}$$

Qalıqların kəmiyyətini ε -la işarə edildiyindən düstur aşağıdakı kimi yazılır:

$$r = \frac{\sum \varepsilon_t \varepsilon_{t-1}}{\sum \varepsilon_t^2}$$

Avtokorrelyasiya əmsalı yalnız qonşu səviyyələr, yəni sürüşdürülmüş bir dövr deyil, istənilən sayda (m) sürüşdürülmüş zaman dövrləri arasındakı asılılıq şərtlərini üçün hesablanır[2,18].

Bu sürüşdürülmə zaman addımları adlanır və avtokorrelyasiya əmsalının qaydasını (birinci qaydalı- $m=1$, ikinci qaydalı- $m=2$ və s.) müəyyən edir. Düsturdan göründüyü kimi $m=0$ olanda, yəni sıra özü ilə korrelyasiya olunur ($r_a = 1$).

2005-2015-ci illərdə əhalinin gəlirlərinin dinamikasındakı iki səviyyə arasındakı asılılığın olub - olmamasını qiymətləndirmək üçün avtorrelyasiya əmsalını hesablayaq. Onu da qeyd edək ki, burada yalnız bir addımlı qaydadan istifadə edəcəyik. Hesablamalar üçün zəruri olan məlumatları 10 sayılı cədvəldə əks etdirək (Cədvəl 2.10).

Cədvəlin məlumatları əsasında aşağıdakıları hesablayaq:

$$\sum y_t y_{t-1} = 8155/04, \bar{y}_t = \frac{285.1}{11} = 25.92, (\bar{y}_t)^2 = 671.85,$$

$$\sigma_t^2 = y_t^2 - (\bar{y}_t)^2 = 797.07 - 671.85 = 125.2.$$

Cədvəl 2.10.

2000-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına bütün mənbələr üzrə yönəldilən investisiyanın həcmi, mlrd. manat

İllər	Əhalinin gəlirlərinin həcmi y_t	Bir il sürüşdürülməklə gəlirlərin həcmi, y_{t-1}	$y_t y_{t-1}$	y_t^2
2005	8.1	41.2	333.72	65.61
2006	10.2	8.1	82.62	104.04
2007	14.6	10.2	148.92	213.16
2008	20.7	14.6	302.22	428.49
2009	22.6	20.7	467.82	510.76
2010	25.6	22.6	578.56	655.36
2011	30.5	25.6	780.80	930.25
2012	34.7	30.5	1058.35	1204.09
2013	37.5	34.7	1301.25	1406.25

2014	39.4	37.5	1477.50	1552.36
2015	41.2	39.4	1623.28	1697.44
Yekun	285.1	285.1	8155.04	8767.81

Hesablanmış qiymətləri avtokorrelyasiya əmsalının aşağıdakı düsturunda yerinə qoysaq sürüşdürülmüş sıralar arasındakı asılılığı səciyyələndirən kəmiyyəti almış olarıq. Belə ki,

$$r = \frac{\sum y_t y_{t-1} - (\bar{y}_t)^2}{\sum \sigma_t^2} = \frac{8155.04 - 671.85}{125.2} = 59.9$$

Avtokorrelyasiyanın hesablanmış qiyməti əsasında sırada avtokorrelyasiyanın olub-olmaması haqqında “gözəyari” nəticənin çıxarılması risklidir. Oudur ki, müxtəlif sayda üzvü olan sıra (n) üçün əhəmiyyətlik səviyyəsi müəyyənləşdirilmiş xüsusi cədvəllərdən istifadə etmək lazımdır. Bu əhəmiyyətlik səviyyəsində yoxlanılan fərziyyənin (avtokorrelyasiyanın olmaması haqqında) kritik sahəsi müəyyən olunur. Belə cədvəllərdən biri R.Anderson tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiq edilən sırada avtokorrelyasiyanın olub - olmaması haqqında fikir irəli sürmək üçün avtokorrelyasiya əmsalının faktiki qiyməti 1% yaxud 5% (sıranın səviyyələrinin asılı olmaması haqqındakı sıfır fərziyyənin qəbul edilməsinin yol verilən ehtimallı xətası) əhəmiyyətlilik səviyyəsinin cədvəl qiyməti ilə müqayisə edilir. Əgər avtokorrelyasiya əmsalının faktiki qiyməti cədvəl qiymətindən kiçikdirsə onda sırada avtokorrelyasiyanın olmaması haqqındakı fərziyyə qəbul edilə bilər. Əgər faktiki qiymət cədvəl qiymətindən böyükdürsə sırada avtokorrelyasiyanın mövcudluğu haqqında nəticə çıxarmaq olar.

Əhalinin gəlirlərinin dinamika sırasının təhlili əsasında əldə edilmiş avtokorrelyasiya əmsalını 5%-lik cədvəl qiyməti ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, avtokorrelyasiyanın faktiki qiyməti ($r = 59.9$) cədvəl qiymətindən (0.36) böyük olduğuna görə tədqiq edilən sırada avtokorrelyasiyanın mövcud olması haqqında nəticə çıxarmaq olar. Onu da qeyd edək ki, 1%-lik əminlik səviyyəsində də eyni nəticə alınır.

Avtokorrelyasiyanın mövcudluğu müəyyənləşdirilən dinamika sıraları üçün hər bir səviyyə (y_t) əvvəlki səviyyələrin funksiyası kimi baxmaq olar. Bu asılılığı ifadə

edən model avtoreqressiya modelidir. Sıranın ilk səviyyəsini həmin sıranın müəyyən addımla sürüşdürülmüş səviyyələrini əlaqələndirən avtoreqressiya modeli reqressiya təhlilinin ümumi qaydasıdır.

Sıranın səviyyələri arasındakı asılılığın daha sadə forması aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$\hat{y} = a_0 + a_1 y_{t-1}$$

Bu avtoreqressiya modelinin parametrləri aşağıdakı tənliklər sistemini həll etməklə tapılır[3,17].

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum y_{t-1} = \sum y_t \\ a_0 \sum y_{t-1} + a_1 \sum y^2_{t-1} = \sum y_t y_{t-1} \end{cases}$$

2005-2015-ci illərdə əhalinin gəlirlərinin dinamika sırası üçün avtoreqressiya modelini qurmaq üçün zəruri məlumatları 10 saylı cədvəldə verək (Cədvəl 2.11.).

Cədvəl 2.11.

2005-2015-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin dinamika sırasının bir addımlı avtoreqressiya modelinin qurulması üçün zəruri məlumatlar

İllər	Əhalinin gəlirlərinin həcmi y_t	Bir il sürüşdürülməklə gəlirlərin həcmi, mlrd. manat, y_{t-1}	$y_t y_{t-1}$	y^2_{t-1}
2005	8.1	-	8.1	-
2006	10.2	8.1	82.62	65.61
2007	14.6	10.2	148.92	104.04
2008	20.7	14.6	302.22	213.16
2009	22.6	20.7	467.82	428.49
2010	25.6	22.6	578.56	510.76
2011	30.5	25.6	780.80	655.36
2012	34.7	30.5	1058.35	930.25
2013	37.5	34.7	1301.25	1204.25
2014	39.4	37.5	1477.50	1406.25
2015	41.2	39.4	1623.28	1552.36
Yekun	285.1	243.9	7829.42	7070.37

11 sayılı cədvəldən bizə aşağıdakılar məlumdur:

$$n = 11, \sum y_t = 285.1, \sum y_{t-1} = 243.9, \sum y_{t-1}^2 = 7070.37, \sum y_t y_{t-1} = 7829.42$$

Bunları tənliklər sistemində yerinə qoyub, tənliklər sistemini həll etsək, onda avtoregressiya modelinin parametrlərini tapa bilərik. Belə ki,

$$\begin{cases} 11a_0 + 243.9a_1 = 285.1 \\ 243.9a_0 + 7070.37a_1 = 7829.42 \end{cases}$$

Buradan, $a_0 = 5.74$, $a_1 = 0.91$. Deməli, 2005-2015-ci illərdə əhalinin gəlirlərinin bir addımlı avtoregressiya modeli $\hat{y}_t = 5.74 + 0.91y_{t-1}$ şəklində olacaqdır. y_{t-1} -in qiymətlərini avtoregressiya modelində yerinə qoysaq əhalinin gəlirlərinin hamarlaşdırılmış qiymətlərini alarıq.

Hesablamanın nəticələri avtoregressiya modeli əsasında investisiyanın hesablanmış nəzəri səviyyələrinin cəmi faktiki səviyyələrin cəminə təxminən bərabər olduğunu göstərir. Bu o deməkdir ki, avtoregressiya modeli dinamika sırasının ardıcıl səviyələri arasındakı asılılığı kifayət qədər yaxşı əks etdirir. Bu modeldə 2014-cü ilin gəlirlərinin həcmi nəzərə almaqla 2015-ci ildə əhalinin gəlirlərinin gözlənilən həcmi tapa bilərik. Bunun həcmi 39.9 mlrd. manat təşkil edəcəkdir. Bu proqnoz göstəricini modeldə nəzərə alaraq 2016-cı ilin gəlirlərinin gözlənilən həcmi isə 42 mlrd. manat olacağı nəticəsinə gələ bilərik. Deməli, bir addımlı əlaqə modeli proqnoz göstəricisini hesablayarkən yalnız əvvəlki bir dövrün səviyyəsinin təsirini əks etdirir. Əgər tədqiqat prosesində əvvəlki bir dövrün deyil daha çox, məsələn iki və üç dövrün səviyyəsinin təsirini nəzərə almaqla proqnozun verilməsi tələb olunarsa onda eyni metodika əsasına həm iki, həm də üç addımlı avtoregressiya modellərini qurmaq lazımdır. Bu cür yanaşma proqnozun dəqiqliyini xeyli artırır.

NƏTİCƏ

Magistr işində rəsmi statistikanın məlumatları əsasında ölkə əhalisinin sosial vəziyyəti statistik təhlil edilmiş və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1.Hər bir cəmiyyətin inkişafının son məqsədi özünün mövcud iqtisadi resurslarından tam və səmərəli istifadə etməklə vətəndaşlarının yüksək və layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Başqa sözlə deəsək, sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin öyrənilməsi problemi bütün dövrlər və ölkələr üçün aktualdır. Onu da qeyd edək ki, sosial və demoqrafik statistikanın praktiki olaraq bütün istiqamətləri bu və ya digər dərəcədə bu problemlə məşğuldur. Digər tərəfdən də beynəlxalq statistika və iqtisadiyyat təşkilatları öz fəaliyyətlərində sosial statistikanın problemlərinə böyük yer verirlər. Bunu zəruri edən və şərtləndirən əsas səbəblərdən biri XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadi artımın mühüm amili kimi «insan kapitalının» qiymətləndirilməsi probleminə marağın artmasıdır.

2.Müasir dövrdə sosiologiya elmində əhalinin, onun ayrı-ayrı qruplarının sosial vəziyyəti, quruluşu və xarakteristikası haqqında vahid yanaşmanı işlənilib hazırlanmamışdır. Belə ki, sosial vəziyyət anlayışı çox vaxt sosial status, “həyat keyfiyyəti”, “həyat səviyyəsi”, “sosial-iqtisadi vəziyyət” və s. kimi anlayışların sinonimi kimi istifadə edilir. “Sosial status” anlayışını ilk dəfə inglis tarixçisi Q.Meyn işlətmişdir. XIX əsrin 30-cu illərində sosial status (status nəzəriyyəsi) nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması ilə R.Linton, F.Merill, T.Şibutani, R.Terner və digərləri məşğul olmuşdur. Müasir sosiologiya elmində həmin anlayışdan iki mənada, birincisi, fərdin yaxud qrupun sosial sistemdə tutduğu yeri, ikincisi, onun mövqeyini və nüfuzunu göstərmək üçün istifadə edilir.

3. Sosial inkişafın konseptual əsaslarında sosial sferaya əhalinin sosial problemlərinin həll edilməsini təmin edən sahələr aid edilir. Sosial sferanın problemlərinə sosial həyatın səviyyəsi və keyfiyyəti (sosial köməyin bölgüsü, miqrasiya siyasəti, məşğulluq və s.), təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, mədəni səviyyə aiddir. Sosial sferanın fəaliyyət məqsədi sosial və iqtisadi mühitin dəyişikliyi şəraitində

əhalinin rifahının, istehlakının quruluşunun və həyat fəaliyyətinin formalarının dəyişikliyinə istiqamətlənən sosial inkişafdır. Sosial sferanın fəaliyyətinə müxtəlif amillər- ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial-siyasi və demoqrafik proseslər, təbii mühit, mədəni və milli irs və s. təsir göstərir. Sosial sfera əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və insan potensialının inkişafına istiqamətlənən çoxsaylı vəzifələr yerinə yetirir.

Sosial sferanın inkişafı vətəndaşların hərtərəfli inkişafının və rifahının təmin edən dövlətin daxili siyasətinin mühüm istiqamətidir. Sosial dövlət insanın layiqli həyat səviyyəsinin və azad inkişafının təmin edilməsinə şəraitin yaradılmasına istiqamətlənən siyasəti ilə xarakterizə edilir. Onun əlamətləri (hüquqların mövcudluğu və onların reallaşdırma dərəcəsi) əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında özünü göstərir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq sosial təminatla sabit, ödənilən əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması, sosial risklərin aradan qaldırılması və sosial sığorta mexanizmləri vasitəsilə gəlirlərin kompensasiyası, sığorta sisteminin iştirakçıları olmayan zəif əhali qruplarına sosial köməyin təqdim edilməsi, vətəndaşların təhsil və tibbi xidmətə əlçatanlığının təmin edilməsi daxildir.

4. Sosial inkişafın ən geniş yayılmış konsepsiyası insan kapitalı nəzəriyyəsidir. İnsan kapitalı dedikdə insanda gəlir gətirmək qabiliyyətinin (əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə imkan verən biliklərin, ixtisasın, işçinin sağlamlığının məcmusudur) təcəssümü etməsi dərəcəsi başa düşülür. İnsan kapitalı iqtisadi artımın mühüm amilidir və o, təhsilin, elmin və səhiyyənin rolu ilə izah edilir. İnsan kapitalı konsepsiyası əhalinin keyfiyyəti anlayışı ilə tamamlanır. Anlayışın özü demoqrafiyadan götürülmüşdür və sağlamlıq da daxil olmaqla reproduktiv xarakteristikanın ətraflı qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi ilə yanaşı baza ehtiyaclar konsepsiyası da əhəmiyyətli rol oynar. O Beynəlxalq Əmək Təşkilatı üçün əsasdır. Konsepsiya baza minimal tələbatların məcburi ödənilməsini və ictimai xidmətin yaxşılaşdırılmasını, insan hüquqlarına riayət edilməsini, onların həyata keçirilməsində və qərar qəbul edilməsində insanların “iştirakı vasitəsilə inkişafını” nəzərdə tutur. Həyat keyfiyyəti konsepsiyasının

prinsipial fərqi yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial baxımdan rifahın təminatı komponentlərin sayının genişləndirilməsidir. Əhalinin həyat keyfiyyətini şərtləndirən və xarakterizə edən göstəriciləri 6 qrupda birləşdirmək olar. Bunlara istehsalın, təlabatların ümumi qiymətləndirilməsi istehlakın səviyyəsinin, mədəni-məişətşəraitinin, sosial şəraitini və demoqrafik nəticələrin qiymətləndirilməsi göstəriciləri aiddir.

5.Sosial statistikanın beynəlxalq metodologiyasına və qeyd edilənlərə əsaslanaraq əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin statistik göstəricilər sistemini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- makroiqtisadi göstəricilər:
- demoqrafik göstəricilər:
- iqtisadi fəallıq göstəriciləri:
- əhalinin pensiya təminatı göstəriciləri.
- ev təsərrüfatlarının gəlirləri.
- əhalinin ayrı - ayrı qrupları arasında gəlirlərin bölgüsündəki qeri- bərabərlik.
- şəxsi itehlakın səviyyəsi və quruluşu.

6.Əmək bazarı müəyyən dövr ərzində sahibkarlar, işçilər və dövlət arasında maraqların nail olunmuş balansını və inkişaf səviyyəsini əks etdirən iqtisadi münasibətlər sistemidir. Bu sahədə dövlətin başlıca funksiyası tərəfmüqabillərin və rəqabətçilərin maraqlarının tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Əmək bazarının tənzimlənməsi mexanizmi əmək bazarının fəaliyyətini müəyyən edən iqtisadi, sosial, hüquqi və psixoloji amillərin bütün aspektlərini əhatə edir. O, məşğulluq xidmətlərinin geniş şəbəkəsi vasitəsilə, peşəkar biliklərin əldə edilməsi məqsədilə dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, istehsalın yeniləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq kadrların yenidən hazırlanması, kadrların sabitləşdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi və s. köməyi ilə təmin edilir.

2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə bu artım 10.5%, 2011-ci ilə nisbətən 4.6%, 2013-cü ilə nisbətən isə 1.7% təşkil etmişdir. Təhli edilən dövrdə iqtisadi fəal əhalinin mühüm tərkib ünsürü olan məşğul olanların sayı da artmışdır. 2005-ci ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların

sayı 4062.0 min nəfər təşkil etmişdirsə, 2013-cü ildə bu 4521.2 min nəfər, 2014-cü ildə isə hər iki dövrlə müqayisədə daha çox, yəni 4602.9 min nəfər təşkil etmişdir.

Ölkənin sosial - iqtisadi həyatının bütün sferalarında həyata keçirilən geniş miqyaslı dəyişikliklər əmək bazarında gərginliyin yumşaldılmasına müsbət təsir göstəmiş və əmək bazarının mühüm göstəricilərindən olan işsizliyin səviyyəsi azalmışdır. 2005-ci ildə məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi işsiz statusu alan şəxslərin sayı 56.4 min nəfər, 2012-ci ildə 36.8 min nəfər, 2013-cü ildə 36.2 min nəfər, 2014-cü ildə 28.7 min nəfər olmuşdur. 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə işsizlərin sayı 49.1%, 2013-cü illə müqayisədə isə 20.7% azalmışdır. 2005-ci ildə iqtisadi fəal əhəlinin sayında məşğul olanların payı 92.7%, 2013-cü ildə 95%, 2014-cü ildə 95.1% təşkil etmişdir. Bu illərdə işsizlik səviyyəsi müvafiq olaraq 1.3%, 0.8% və 0.6% təşkil etmişdir.

7.Ölkə əhəlisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas amillərindən biri də bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin daha da dərinləşməsi və inkişafıdır. Son illərdə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl işlər nəticəsində əhəlinin gəlirlərinin quruluşunda mühüm meyllərin formalaşmasına və əhəlinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır. Burada müşahidə edilən meyl gəlirlərin quruluşundan sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olmaların xüsusi çəkisinin artmasıdır. 90-cı illərin əvvəllərində pul gəlirlərinin təxminən 70%-ni əmək haqqı gəlirləri təşkil edirdisə, son illərdə gəlirlərin 60-65%-i sahibkarlıq fəaliyyətinin hesabına əldə edilmişdir.

2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə əhəlinin gəlirlərinə təxminən 5 dəfə, 2011-ci ilə nisbətən 29.1%, 2013-cü ilə nisbətən isə 4.8% artım xas olmuşdur. Bu dövrdə əhəlinin gəlirlərinin əsas hissəsini ilkin gəlirlər təşkil etmişdir. 2005-ci ildə əhəlinin gəlirlərinin tərkibində ilkin gəlirlərin payı 79.3%, 2013-cü ildə 89.9%, 2014-cü ildə isə 89.6% olmuşdur. Təhlil edilən dövrdə əhəlinin pul gəlirinin formalaşma mənbələrinin dinamikasında davamlı artım olmuşdur. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlərin həcmi 2005-ci ildə 3432.6 mln. manat olduğu halda, 2014-cü ildə bu göstərici 23595.8 mln. manat olmuş, yəni təxminən 6.9 dəfə artmışdır. 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə işçilərə əmək ödənişlərinin

həcmi təxminən 3.6 dəfə, 2012-ci illə müqayisədə 16.3% , 2013-cü illə müqayisədə isə 7% artmışdır.

Ümumi pul gəlirlərinin quruluşunda da maraqlı meyllər nəzərə çarpır. Belə ki, əgər 2005-ci ildə sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər ilkin gəlirin 79.3%-ni təşkil edirdisə, 2011-ci ildə bu artaraq 88.2%-ə 2014-cü ildə isə 89.6%-ə çatmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirin ilkin gəlirdə xüsusi çəkisi də bu dövrdə artmışdır. Belə ki, 2005-cı ildə bu göstərici 53.7%-ə, 2013-cü ildə 67.5%, 2014-cü ildə isə 66.9% təşkil etmişdir. 2005-ci ildən başlayaraq əmək haqqının payı isə əksinə aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2005-ci ildə əmək haqqının payı 46.2%, 2011-ci ildə 30.0%, 2012-ci və 2013-cü illərdə 29.6% təşkil etmişdir. 2014-cü ildə əmək ödənişlərinin əhalinin gəlirlərində payı 30.3%% təşkil etmişdir.

Bu dövrdə alınmış cari transfertlərin həcmi azalmışdır. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2014-cü ildə alınmış cari transfertlərin xüsusi çəkisi 20.7%-dən 10.4%-ə düşmüşdür. Beləliklə, araşdırma göstərir ki, son dövrlərdə əhalinin ümumi gəlirində sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərin xüsusi çəkisinin kəskin artımı fonunda həyatın sosial standartı kimi çıxış edən əmək haqqının payı xeyli azalmışdır.

8.2010- 2015- ci illərdə ölkədə pensiya alanların həm ümumi, həm də pensiyanın növləri üzrə pensiya alanların sayının dinamikasında mühüm meyllər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2010- cu ildə Azərbaycanda pensiya alanların sayı 1308.4 min nəfər olmuşdursa,, 2011 –ci ildə 1292.2 min nəfər, 2013-cü ildə 1272.1 min nəfər, 2014-cü ildə 1277.1 min nəfər, 2014-cü ildə isə 1291.0 min nəfər nəfər təşkil etmişdir.2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə pensiyaya alanların sayı 1.3% azalmış, 2013-cü ilə nisbətən 1.5%, 2014-cü ilə nisbətən isə 1.1% artmışdır.

Pensiyanın növləri üzrə pensiya alanların böyük hissəsini qocalığa görə pensiya alanların payına düşür. Belə ki 2010- cu ildə yaşa görə pensiya alanların sayı 858.7 min nəfər, 2013-cü ildə 800.5 min nəfər, 2015-ci ildə isə 785.1 min nəfər təşkil etmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə yaşa görə pensiyalanların sayı 8.6%, 2013-cü ilə nisbətən isə 0.85 azalmışdır. 2010-cu ildə ümumi pensiya alanların sayında yaşa görə pensiya alanların xüsusi çəkisi 65.6% olduğu halda, 2013 və 2015-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 62.9% və 60.8% təşkil etmişdir.

Pensiya alanların tərkibində əliliyə görə pensiya alanların sayı təhlil edilən dövrdə artmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə əlilliyə görə pensiya alanların sayı 311.8 min nəfər, 2011-ci ildə 324.8 min nəfər, 2013-cü ildə 338.2 min nəfər, 2015-ci ilə ildə isə 365.8 min nəfər təşkil etmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə əlilliyə görə pensiya alanların sayı 17.3%;, 2014-cü illə müqayisədə isə 4.8% artmışdır. Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya alanların sayı 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə 1.6%, 2014-cü illə müqayisədə isə 2.5% artmışdır.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, sosial dəstəyinin bir sıra mexanizmlərinin (sosial təminat, sosial sığorta və sosial yardım) tətbiqi ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Düzdür, bu sahədə dövlət tərəfindən təyin olunan nə pensiyaların, nə də yardım və müavinətlərin məbləği onu əldə edənləri razı salmır. Lakin buna baxmayaraq dövlət özünün sosial siyasətində bu məsələyə xüsusi önəm verir və ölkənin iqtisadi imkanları yüksəldikcə qeyd edilən müavinətlərin səviyyəsi də artacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1.	Ахмедов Б.Б. Денежные доходы и расходы населения республики Узбекистан, Автореф. дисс. канд. экон. наук, Ташкент, 2002
2.	Афанасьев В.Н., Юзбашев М.М. Анализ временных рядов и прогнозирование. - М: Изд-во: Финансы и статистика; ИНФРА-М, 2010
3.	Арженовский С.В., Молчанов И.Н. Статистические методы прогнозирования, Учебное пособие, 2001
4.	Бобков В. Управление качеством жизни // Проблемы теории и практики управления. № 3, 2012.
5.	Елисеева И.И., Костеева Т.В., Хоменко Л.Н. Международная статистика: Учеб. пособие. Минск. Высшая школа, 2009
6.	Иванова О.А. Социальные положения сельской молодежи как территориально-демографической группы населения: теоретико-методологические основы экономико-социологического анализа, Вестник НГУ, Социально-экономические науки, Том, 13, выпуск 3, 2013
7.	Капицын В.М. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости // Российский журнал социальной работы. №8, 2008
8.	Экономическая статистика. Учебник /Под. Ред. Ю.Н. Иванова, М., ИНФРА, М., 2010
9.	Лаврентьева, И. П. Социальная политика и управление в социальной сфере : учебное пособие / И. П. Лаврентьева, В. В. Кузнецов, В. В. Григорьев. - Ульяновск : УлГТУ, 2009
10.	Механизмы проведения государственной политики в социальной сфере // Народонаселение. №2, 2012
11.	Система Национальных Счетов: инструмент макроэкономического анализа. / Под ред. Ю. Н. Иванова. Учеб. пособие. М., Финстатинформ, 2009
12.	Смирнов С., Исаев Н. Социальная политика: Новый курс /Вопросы экономики, № 2, 2009

13.	Социальная статистика: Учебник /Под ред. М.Г. Назарова. М., Финансы и статистика, 2011
14.	Социальная статистика: Учебник (Под ред. чл-кор. РАН И.И. Елисеевой – 2-е изд. доп. М., Финансы и статистика, 1999
15.	Суанде К. Основные показатели уровня жизни населения и особенности их расчетов в Гвинее-Бисау, «Вопросы статистики», №3 2008
16.	Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений, М., 2000
17.	Тихонов. Э.Е. Методы прогнозирования в условиях рынка: учебное пособие. - Невинномысск, 2006
18.	Уемов, А. И. Логические основы метода моделирования / А.И. Уемов.- М.: Рипол Классик, 2013
19.	Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 2010
20.	Azərbaycanın statistik göstəriciləri, ADSK, “Səda” nəşriyyatı, Bakı, 2015
21.	Azərbaycan rəqəmlərdə, ADSK, “Səda” nəşriyyatı, Bakı, 2015
22.	Şəkərəliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2000,
23.	Yaqubov S.M., Sadıqov M.M., Əliyev Ə.İ. 1990-2000-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı: inkişaf meyli, strategiyası və problemləri, Bakı, 2001
24.	Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Statistika, dərslik, Bakı, 2015
25.	Əliyev Ə.İ. Statistika, dərs vəsaiti, Bakı, 2013
26.	http://www.stat.gov.az/

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi hər bir dövlətin prioritet vəzifələrindən hesab edilir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dolğun şəkildə qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsini, onun sosial müdafiəsini və layiqli həyat səviyyəsini həmin etməli və qayğısına qalmalıdır. Deməli, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ictimai inkişafın prioritet istiqamətlərindən hesab edilir.

Müasir dövrdə sosial siyasətin modernləşdirilməsinin strateji prioritetlərindən biri əhalinin sosial vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsidir. Sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması, vətəndaşların hərtərəfli inkişafı və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətin daxili siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab edilir. Sosial vəziyyətin mühüm ümumilləşdirici göstəriciləri kimi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, real pul gəlirlərinin artımı, layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, insanın azad inkişafı, gəlirlərin ədalətli bölgüsü, doğulanda gözlənilən ömür müddəti, sosial təminatın səviyyəsi, sağlamlıq və ölüm göstəriciləri və s. çıxış edir.

Əhalinin həyat səviyyəsini və sosial vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm komponentlərindən biri əhalinin gəlirləridir. Bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlirlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətlər mühüm yerlərdən birini tutur. İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası prosesində bu münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Əhalinin ümumi gəlirinin əsas hissəsini pul gəlirləri təşkil edir. Əhalinin pul gəlirləri təkrar istehsal prosesində mühüm yer tutur. Ümumi Daxili Məhsulun dəyərinin əsas hissəsi əhalinin pul gəlirləri formasında çıxış edir. Bu, o deməkdir ki, onların dinamikası ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsalının bütün mərhələləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

İqtisadi həyatın islahatı və onun strukturunun dəyişdirilməsi nəticəsində əhalinin pul gəlirlərinin quruluşunda, onların səviyyəsində və istifadəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Makroiqtisadi baxımdan bu dəyişikliklərin öyrənilməsi müasir dövrdə olduqca aktualdır.

Son dövrlərdə ölkənin statistika təcrübəsində Milli Hesablar Sisteminin tətbiqi gəlirlər statistikasının təkmilləşdirilməsini və beynəlxalq prinsiplərə uyğunlaşdırılmasının zəruri etmişdir. Cəhirlər statistikasının qeyd edilən sahədə baş verən mühüm meylləri və dəyişiklikləri adekvat əks etdirməsi üçün onun ciddi konseptual əsasları formalaşdırılmalı və iqtisadi prosesin bütün tərəflərini xarakterizə edən digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməlidir. Bununla yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyən edilmiş strateji prioritetləri cəmiyyətin sosial strukturunun dəyişməsinə, sosial vəziyyətin yeni meyllərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu isə əhalinin sosial inkişafının cari və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin statistik təhlil edilməsini, onun sosial və demografik aspektlərinə diqqətin artırılmasını zəruri edir. Magistr işinin mövzusu məhz bu qeyd edilən problemlərin həlli edilməsi kontekstində əsaslandırılmışdır və seçilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın *məqsədi* Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial inkişafının cari vəziyyətini statistik təhlil etmək və qısamüddətli dövrə onun bəzi göstəricilərini proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı **vəzifələrin** yerinə yetirilməsini zəruri hesab etmişdir:

- əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını araşdırmaq,
- əhalinin sosial inkişafının statistik təhlilinin informasiya bazasını araşdırmaq və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək,
- əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini öyrənmək və onları təsnifatlaşdırmaq,
- Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını statistik təhlil etmək,
- əhalinin sosial inkişafı göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələrini statistik təhlil etmək,
- qısamüddətli dövrə əhalinin sosial inkişafının bəzi göstəricilərini proqnozlaşdırmaq.

Tədqiqatın *predmetini* əhalinin sosial vəziyyətinin cari inkişaf meylləri, *obyektini* isə əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, hökumətin qərar və sərəncamları, digər normativ hüquqi aktlar, habelə əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsi məsələlərini tədqiq edən Azərbaycanın və bir sıra xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat işində dinamika sıralarının təhlili, orta və nisbi kəmiyyətlər, qrafik, korrelyasiya-reqressiya metodu və s.kimi statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın *informasiya bazasını* Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin inzibati məlumatları, ev təsərrüfatlarının xüsusi seçmə tədqiqatlarının materialları, kütləvi informasiya vasitələrinin materialları və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları ümumiləşdirilmişdir,

- əhalinin sosial inkişafının statistik təhlilinin informasiya bazası araşdırılmış və təhlilin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir,

- əhalinin sosial vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təsnifatı verilmişdir,

-Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikası statistik təhlil edilmiş və müşahidə edilən meyllər aşkar edilmişdir,

-müxtəlif statistik metodlar əsasında əhalinin sosial inkişafı göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlili həyata keçirilmişdir,

-qısamüddətli dövrə əhalinin sosial inkişafının bəzi göstəricilərinin proqnozlaşdırılması metodikasını verilmiş və onların gözlənilən səviyyəsi qiymətləndirilmişdir.

Magistr dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş,iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 74 səhifədir. İşdə 11 cədvəl, 6 qrafik və 1 sxem verilmişdir. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında 26 adda ədəbiyyat adı vardır.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti formalaşdırılmış, informasiya bazası və işin strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Birinci fəsildə əhalinin sosial vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları, onun informasiya bazası və sosial vəziyyəti xarakterizə edən göstəricilər sistemi tədqiq edilmişdir. Burada həmçinin əhalinin sosial vəziyyətinin statistik təhlilinin əsas istiqamətləri verilmişdir.

İkinci fəsildə Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial vəziyyətinin statistik təhlili və proqnozlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Burada həmçinin Azərbaycanda əhalinin sosial təminatının müasir vəziyyəti, əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikası geniş statistik təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqata əsaslanaraq nəticələr çıxarılmış və müəyyən əhəmiyyət kəsb edən təkliflər verilmişdir.

Р Е З Ю М Е

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы

В первой главе рассматриваются теоретико-методологические основы статистической оценки социального положения населения, а также исследуется система показателей, характеризующих социальное положение населения страны. Здесь дано также основные направления статистического анализа социального положения населения.

Во второй главе проводится анализ и прогнозирование социального положения населения Азербайджанской Республике. Здесь также анализировано уровня и динамики доходов населения.

В заключении формируются выводы и предложения, имеющие определенное значение.

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The first chapter examines the theoretical and methodological bases of the statistical evaluation of the social situation Population THE and explores the system of indicators characterizing social status Population THE country. It is given as the main directions of the statistical analysis of the social situation of the population.

In the second chapter the analysis and forecasting of social status Population THE Republic of Azerbaijan. It also analyzed the level and dynamics of the population incomes.

Finally formed conclusions and proposals that have a certain value.